

Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

БАКАЛАВР

На тему «Образ великокняжої та царської влади на Русі XIII–XVI ст.»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки(спеціальності)

032 – історія та археологія

Шевченко Ірина Юріївна

Керівник : Кушнарєв Сергій Сергійович

Рецензент: Духопельников Володимир Михайлович

Харків – 2021

План

Вступ	2
Розділ 1. Формування образу влади домонгольської Русі, еволюція поглядів на правителя під впливом стосунків з Ордою.....	15
Розділ 2. Еволюція образу великого князя Московського після Куликовської битви.....	46
Розділ 3. Заключний етап розвитку образу влади часів утворення єдиної централізованої держави часів Івана IV	75
Висновки.....	105
Список джерел та літератури.....	109
Резюме.....	119

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В процесі історичної взаємодії народів, соціумів і культур в суспільній та індивідуальній свідомості формуються образи, з яких складається культурний простір людських спільнот. Актуальність даної роботи полягає у важливості розуміння образів, в яких поставала влада в очах людей минулого, відмінностей, які набували ці образи в процесі історичних змін політичних, релігійних та соціальних умов.

Вивчення різних аспектів формування образу «влади» в процесі історичного розвитку людських спільнот: народів, соціумів, і культур дозволяє вирішувати цілий ряд дослідницьких завдань, що мають міждисциплінарне значення – поглибити розуміння психологічних механізмів і закономірності взаємо сприйняття соціальних груп, що знаходяться на різних рівнях соціально піраміди, які провалюються в процесі культурної комунікації; визначати механізми, тенденції та закономірності формування образів «народу» і влади в конкретно історичному контексті взаємодії соціальних груп; виявити шляхи формування уявлень про «владу» і «народ» в умовах конфліктної взаємодії, воєн; встановити роль соціальних, етнічних, політичних, релігійних стереотипів, психологічних механізмів індивідуального та масового сприйняття у формуванні, конструюванні і існуванні образів.

Актуальність теми дослідження в першу чергу пов'язана з необхідністю осмислення закономірностей і особливостей процесу формування образу влади з урахуванням ідеологічних передумов і духово-моральних основ суспільства.

Без розуміння історичної природи держави і її владних інститутів в контексті історичного розвитку особливостей російської національної

культури, не можливо осмислити те, як влада сприймається народом, який образа влади складається в масовій свідомості.

Важливе значення образу російської влади як релігійно-політичного феномена, що пов'язаний російською церквою та державою, обумовило потреб у дослідженні передумов та причин її становлення і трансформації у минулому.

Незважаючи на широку розробку проблеми формування єдиної Московської держави і становлення самодержавної влади в цілому, проблем формування самодержавної ідеології, що виражена в політичних і православних ідеологемах, які виявляються в літературних пам'ятках, поки залишається маловивченим.

Об'єкт дослідження верховна світська влада Московського удільного та великого князівства в XIII-XVI ст.

Предмет дослідження – еволюція образу великокнязівської та царської влади у XIII-XVI ст.

Хронологічні рамки дослідження співпадають з періодом зародження та формування Московської держави. Образ князівської влади трансформувався відповідно до зміни ролі князя у внутрішньополітичному житті та відповідно до зміни ролі Московської держави на міжнародній арені. Разом з тим за необхідністю мають бути розглянуті окремі явища та процеси XI-XII ст. що становлять базу ідеологічних уявлень досліджуваного періоду. Нижня хронологічна межа зумовлена змінами у духовному та політичному житті Русі, що були спричинені монгольським завоюванням. Верхня хронологічна межа зумовлена закінченням створення єдиної централізованої Московської держави за часів Івана IV, періодом правління якого завершується робота.

Територіальні межі. Оскільки територія Московського князівства суттєво розширилась протягом розглянутого періоду, територіальні межі

також набували змін, відповідно з розповсюдженням та закріпленням ідеології Московської держави.

Мета дипломної роботи — дослідження особливостей змісту та ідеологічного конструювання образу влади в Московській державі XIII-XVI ст.

- Визначити зміст образу князівської влади в суспільній свідомості Московського князівства;
- Дослідити процес ідеологічного конструювання образу влади за матеріалами літературних пам'яток;
- Послідкувати еволюцію образу влади в історичних текстах книжників Московської держави.

Історіографія:

Для дослідження важливе значення мали як загальні роботи з проблем історії Московської держави, так і присвячені проблемі централізації, реформуванню політичної системи в розглянутий період, а також роботи, що розкривають суть ідеології влади і ідейного змісту її образу за матеріалами літературних пам'яток. В цілому, слід підкреслити, що історіографія, яка освітлює середньовічний період історії Російської держави дуже велика. У роботах різних дорадянських, радянських та пострадянських істориків аналізувалися різні аспекти даної тематики. Але ідеологічний аспект політичних перетворень залишався довгий час поза основною увагою дослідників.

Серед дорадянських і тих що почали працювати в дорадянський період авторів, які торкалися проблеми влади російської держави, можна виділити

Н.І. Костомарова¹, С.Б. Веселовського², В.И. Сергеевича³, М.А. Дьяконова⁴, розглядаючи історичний шлях російської держави приділяв увагу владним традиціям.

Загалом слід зазначити що дослідники, які відносяться нами до дорадянського періоду, зосереджувалися переважно на соціально-політичній та соціально-економічній сторони тематики, лише частково торкаючись культурно-ідеологічних проблем.

Зарубіжні вчені внесли вагомий вклад в дискусію про шляхи і формах «візантізації» Русі. Так, Д.Д. Смоленський наполягав на вторинності руських церковних інститутів по відношенню до візантійської моделі⁵.

Відомий славіст В. Водов представляє становлення «руського християнства» як процес формування нової соціальної і культурної спільності⁶.

Каппелер.А. дослідив процес формування Московського князівства як багатонаціональної держави та передумови його розширення⁷. Радянські концепції створення та розвитку Московського централізованої держави, соціально-політичних реформ московських князів і першого російського царя Івана IV представлені, перш за все, в роботах Горського А. А.⁸

Ворониним Н. Н. та Картером М. К. аналізується Моління Данила Заточника⁹. Зимин А.А. досліджує процес феодальної війни у московській

¹ Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. Исторические монографии и исследования. Т. I. http://az.lib.ru/k/kostomarov_n_i/text_1860_mysli_o_fed_ustroystvo.html.

² Веселовский С. Б. Приказной строй управления Московского государства. Русская история в очерка и статьях. Т. 3. Киев, 1912.

³ Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Изд. 2-е, СПб; 1900. Т. 2.

⁴ Дяконов М.А. Кто был первый великий князь всея руси «библиограф». Весник литературы, науки и искусства. Под ред. П.М. Лисовского. 1889, год пятый. СПб; 1890.

⁵ Obolensky D. The Byzantine common wealth: Eastern Europe, 500-1453. N.Y.: Wash. 1971. XIV, 445 r.

⁶ Vodoff V. Naissance de la chretienterisse: La conversion de prince Vladimir de Kiev (988) et ses consequences (XI-XIII seicls). P. 1988.

⁷ Каппелер.А. Россия – многонациональная империя. Москва, «Традиция» – «Прогресс» – «Традиция», – 2000г. – 344с.

⁸ Горский А.А. Русские земли в XIII-XIV веках; Пути политического развития., Горский А.А. Историко-политическая концепция Задонщины. Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн X- начало XX в.: Сб. нуч. трудов. М., 1990. Вып. 1.

⁹ Воронин Н. Н., Каргер М. К. История культуры Древней Руси. Т. 2. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура. М.Л. : Изд-во АН СССР, 1951.

державі другої чверті XV ст., аналізуючи психологічні образи її учасників¹. Кобрин В. Б., Юрганов А. Л. розглянули формування владних традицій на Русі до монгольського завоювання та після нього². Каждан А.П. Описує наслідки для православного світу взяття Константинополя хрестоносцями у 1204 р, що послабило політичні позиції православ'я та призвело до зближення Візантійської світської та церковної влади з Римом та процесу укладення унії³. Каштанов С. М. дослідив використання різних форм великокнязівського титулу в середньовічний період⁴.

Кучкин В. А.О проводить опис політичних та династійних процесів у Північно-Східній Русі, досліджує повісті про князів-мучеників Михайла Чернігівського та Михайла Тверського⁵.

Лихачев Д. С. досліджує стиль творів Івана Грозного та Андрія Курбського^{6, 7, 8}. Лурье Я. С. базуючись на вивченні джерельної бази досліджує роль ідеології у політиці російської держави XV-XVI ст. у контексті зовнішніх та внутрішніх обставин, розглядає питання ролі православного монарха в управлінні державою та на міжнародній арені, формування ідеологічних поглядів правителів, зокрема Дмитра Донського та Івана Грозного та їх історичні портрети в роботах середньовічних книжників^{9, 10}.

¹ Зимин А.А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. М.: Мысль, 1991.

² Кобрин В. Б., Юрганов А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси.: К постановке проблемы. История СССР. 1991. 4.

³ Каждан А.П. Латинская империя. История Византии. Т. 3.

⁴Кучкин В. А.О времени написания Буслаевской псалтири. Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972. Кучкин В. А. Повести о Михаиле Тверском: Историко-текстологическое исследование. М., 1974. Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. М.,

⁶Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 208-209.

⁷ Lihacev D. S. Niestylizacyjne nasladownictwo w literaturze staroruskiej. Zagadnienia rodzajow literackich, Lodz, 1965, t. 8, zeszyt.1

⁸ Лихачев Д. С. Сочинения царя Ивана Васильевича Грозного, <http://likhachev.lfond.spb.ru/Articles/vnH.htm>Удата обращения 05.09.2017).

⁹ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 214-250.

¹⁰ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIУ-XУ вв. Л., 1976.

Полубояринова М. Д. є автором зібрані і досліджені всі відомості про перебування російських людей у Золотому Орді в XIII-XV ст.¹

Салмина М.А.² досліджує зв'язок між творами давньоруської літератури, зокрема між Задонщиною та Словом о полку Ігоревім, приходячи до висновку що між цими творами існують паралелі, що полягають у порівнянні татар Задонщини із половцями Слова .

Соловьев А.В.³ досліджуючи текст Задонщини приходить до думки що автор давнього тексту свідомо проводить паралель між текстом Задонщини та текстом Слова о полку Ігоревім, ґрунтуючись на співзвуччі назв річки Каяла, де були розбиті полки руських князів кочовиками-половцями, та річки Калка, де війська Мамає, лідера кочівників-татар, супротивників руських князів що жили в часи близькі до автора тексту, отримують остаточної поразки, замикаючи своєрідний цикл панування нечестивих народів над руською землею .

Тихомиров М.Н розглядає еволюцію політичної ситуації у середньовічній Русі, відзначає політичне преемство методів державного управління князів нащадків О. Невського. Досліджуючи пам'ятки Куликовського циклу автор розглядає соціально-економічну та політичну ситуацію кожної зі сторін конфлікту, мотивацію сторін та портрети головних діячів періоду і проводить аналіз головних рис правителів та основ легітимності їхньої влади⁴ .

¹ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978.

² Салмина М.А. Летописная Повесть о Куликовской битве и Задонщина. Слово о полку Игореве и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания Слова. М.; Л., 1966.

³ Соловьев А.В. Автор Задонщины и его политические идеи. Труды отдела древнерусской литературы. М.; ЛК 1958. Т. 14.

⁴ Тихомиров М.Н. Борьба русского народа с монголо-татарскими завоевателями. Дмитрий Донской; Тихомиров М. Н. О зачатии царствующего великого града Москвы, како исперва зачатся. Древняя Москва: XII-XV вв.; Средневековая Россия на международных путях: XVI-XV вв. М., 1992.

Хорошкевич А. Л. дослідив використання різних форм великокнязівського титулу в середньовічний період¹. Черепнин Л. В. торкається питання боротьби московського та тверського князівств².

У радянський період дослідженням питання російської влади займалося багато учених. Серед негативних факторів слід зазначити високу ідеологічність радянської історіографії, що мало вплив на висновки вчених.

Акентьев К. К. досліджує формування на Русі уяви про Київ як новий Єрусалим, а київських великих князів як наступників біблійних царів³.

Алексеев Ю. Г. провів науково-біографічне дослідження, присвячене періоду правління Івана III⁴. Алексеев Н. Н. досліджує творчість одного з найвідоміших публіцистів XIV ст., Івана Пересвєтова⁵. Ваненкова А.Е. проводить розгляд есхатологічних уявлень середньовічної Русі в публіцистичних творах XVI в. на прикладі творів Івана Пересвєтова, Івана Грозного та Андрія Курбського⁶. Послання розглядаються в контексті християнських історіософських уявлень і есхатологічних очікувань епохи⁷.

Волга А.Н. проводить аналіз об'єктивних фактів і суб'єктивного сприйняття подій, пов'язаних з історією втечі князя Андрія Курбського, на підставі його твору «Історія про Великого князя Московського»⁸. Гончар Л.Ф. Досліджує становлення філософської думки на Русі у творах книжників.⁹

¹ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV - начала XVI в. М., 1967.

² Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV-XV вв. Очерки социально-экономической и политической истории Руси (<http://www.e-reading.mobi/book.php?book=1022820> Дата обращения 12.09.2017)

³ Акентьев К. К. Мозаики Киевской Св. Софии и «Слово» митрополита Илариона в византийском литургическом контексте. Литургия, архитектура и искусство византийского мира: Труды XVIII Международного конгресса византистов (Москва, 8—15 августа 1991) и другие материалы, посвященные памяти Иоанна Мейендорфа. Под ред. К. К. Акентьева. СПб., 1995. (Византиновоссика, Т. 1).

⁴ Алексеев Ю. Г. Государь всяя Руси.

⁵ Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. М.: Аграф, 1998.

⁶ Ваненкова А.Е. Отражение эсхатологических представлений в русской средневековой публицистике XVI века. Вестник МГЛУ. 2014. №18 (704). С. 133-144

⁷ Ваненкова Анна Евгеньевна Эсхатологический аспект посланий Ивана Грозного Андрею Курбскому. Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2014. №1. С.7-11

⁸ Волга А.Н. Объективное и субъективное начала в «Истории о великом князе Московском»: побег Андрея Курбского. Вестник БГУ. 2015. №2. С.250-252.

⁹ Гончар Л.Ф. Философия Учебное пособие. 4.1. М. МГИУ 2000 - 384с.

Данилевский И. Н. Висвітлив ряд проблемних питань, у тому числі сприйняття навколишнього світу жителями середньовічної Русі, символіку простору, сакральне значення столиці та верховного правителя.¹²

Духопельников В. М. досліджуючи біографію першого руського царя, відзначив що в Івані IV поєднувалися задатки великого державного діяча — і деспота, тонкого, красномовного літератора — і ката³.

Засухина В. Н. досліджує соборні за своєю суттю елементи російської духовної культури (символи, образи, сюжети, міфологеми)⁴.

Заяц И. К. досліджує проблему становлення концепції «Москва Третій Рим»⁵. Кистерев С. Н. розглядає процес формування титулатури верховного правителя руських князівств. Відзначає що правом на титул «великий князь всея Руси» з часу Всеволода Ярославича володіли князі, що займали київський великокнязівський стіл⁶.

Клюг Э. описує передумови політичного зростання тверського князівства, як супротивника Москви⁷. Клюкина Л. А. розглядає дві точки зору на цей процес. З позиції історіографічної традиції (Н. В. Синіцина), концепція «Третього Риму» є російським варіантом ідеї *translation imperii*, сформульованої з метою обґрунтування автокефалії Російської православної церкви і нового політичного статусу Російської держави як царства і царського титулу правителя. З позиції семіотичного підходу (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський) концепція «Третього Риму» інтерпретується як органічний синтез міфологічного та історичної свідомості, задумана з метою збереження двоїстої орієнтації російської культури як на побудову державності, так і на

¹ Данилевский И. И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.); Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов.

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII - XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001.

³ Духопельников В. М. Иван Грозный Серия «Знаменитые люди планеты» X.: Фолио, 2011. 120 с.

⁴ Засухина В. Н. Идея соборности как органичный элемент русской духовной культуры. Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. 2008. №4. С.20-26.

⁵ Заяц И. К. Государственные идеологии - византийское наследство (70-90 гг. ХУв.). Вестник Омской Православной Духовной Семинарии. 2017. №1. С. 195-199

⁶ Кистерев С. Н. «Великий князь всея Руси» в XI-XV веках. Очерки феодальной России. Вып. 6. М., 2002.

⁷ Клюг Э. Княжество Тверское (1247—1485). Тверь, 1994.

розвиток духовності¹. Клименко А. Н. розглядає геополітику Московської Русі з духовної точки зору².

Джерельна база дослідження:

Про специфічний характер давньоруської письменності, як у всьому і культурах писав історик церкви Картаїєв А. В: «вся древнерусская письменность, в преобладающей массе специфической церковная. Такое же преобладание церковного характера окрашивает и все памятники материальной старо-русской культуры, — архитектуры, искусства, быта.»³

Важливу інформацію несуть духовні грамоти великих князів.⁴

Летописні зводи є важливим нарративним джерелом, що містить відомості про події досліджуваного періоду. Саме у них збережено комплекс ранніх свідочств про виникнення та розвиток владних відносин на Русі^{5, 6, 7, 8, 9} та послань церковних ієрархів^{10, 11}.

Дослідження традицій влади на Русі неможливо без використання агіографічної літератури^{12, 13, 14}.

Християнською риторикою користувалися також і автори публіцистичних текстів, оскільки в середньовіччі саме християнська риторика

¹ Клюкина Л. А. Конституирование мифологемы империи в русском культурном сознании (XV-XVI вв.). Международный журнал исследований культуры. 2014. №1 (14). С.62-69.

² Клименко А. Н. Духовный аспект геополитики Руси во второй половине XV - первой половине XVI вв. Вестник МГЛУ. 2012. №25 (658). С.71-79

³ Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской. Белецкий А. А. . Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. М., 1960

⁴ Духовные грамоты великих и удельных князей XVI-XVII вв. Духовная грамота великого князя Ивана Даниловича Калиты М; Л...1950.

⁵ Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская Летопись Т. 2. М., 1997

⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов//М., 2000

⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 6. Софийская первая летопись старшего извода. Тверской сборник. М., 2000.

⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 15. Рогожский летописец. Тверской сборник. М., 2000.

⁹ Полное собрание русских летописей. Московский летописный свод конца XV в. ПСРЛ, 1949, Т. 25.

¹⁰ Русская историческая библиотека. Т. 6. Послание Нифонта, патриарха Константинограда, к великому князю Михаилу всея Руси. 2-е изд. СПб., 1908. Ч. 1: Памятники XI-XV вв. (Русская историческая библиотека. Т. 6).

¹¹ Памятники литературы Древней Руси: XIII век. Слова Серапиона

¹² Памятники литературы Древней Руси: XIII век. Повести о житии и о храбрости благоверного и великого князя Александра. ПЛДР. XIII век. М., 1981.

¹³ Сказание об убиении в Орде князя Михайла Черниговского и его боярина Феодора.

¹⁴ Жития князя Михайла Ярославича Тверского.

мала найбільшу вагу в суспільстві, була базовою вихідною точкою для всіх ідеологічних побудов^{1, 2, 3, 4, 5, 6, 7}.

Важливу інформацію несуть також свідчення закордонних авторів-сучасників подій^{8, 9}.

Методолгічна основа дослідження

Методологічну основу дослідження склали, впершу чергу, традиційні принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності. У роботі використані в комплексі загальнонаукові та спеціально-історичні методи. Серед них: історико-генетичний (ретроспективний), історико-ситуаційний, історико-порівняльний (компаративний), проблемно-хронологічний, періодизації, історичної реконструкції, системно-структурний, історико-логічний, культурно-історичний (цивілізаційний), комплексності, статистичний.

Образу влади в релігійному та ідеологічному дискурсі Московської держави є органічною цілісністю есхатологічного (месійного) та політичного (місійного) характеру, що теж важливо враховувати у дослідженні.

Дотримання цих вимог передбачає необхідність дослідження причин та передумов створення відповідного образу влади, зокрема, у зв'язку з рецепцією християнської світоглядної парадигми на Русі та міфом про «непохитність Божого Граду», що вплинув на розвиток поглядів на Москву як наступницю Києва, та ідеологеми «Москва — третій Рим», розбудовою

¹ Сочинения И. Пересветова. 1956, изд-во: Изд. Академии наук СССР, город: М. Л., стр.: 388с.- Хронограф в редакции 1617 г. А. Попов. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографи русской редакции. М., 1869.

² Временник Ивана Тимофеева. Подгот. к печати, пер. и коммент. О. А. Державиной. М, Л., 1951.

³ Памятники литературы Древней Руси: XIV - середина XVв. Задонщина. ПЛДР. XIV - середина XVв. М., 1981.

⁴ Памятники литературы Древней Руси. Конец XV - первая половина XVI вв. Филофей Псковский. Послання старца Филофея. М.: Изд-во художественной литературы, 1984. С. 414 – 488.

⁵ Памятники литературы Древней Руси: Середина XVI века. Казанская история. ПЛДР. Середина XVI века. М, 1985.

⁶ Курбский А. М. История о великом князе Московском.

⁷ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981.447с.

⁸ Of the Russe Commonwealth by Giles Fletcher 1591. Cambridge, Mass 1966.

⁹ Плано Карпини. История монгалов.

підкреслено-православної держави тощо. Окрім того, постає потреба дослідження взаємозв'язку між різними етапами становлення даної ідеології з метою аналізу її історичного розвитку.

Принцип історизму, з позицій якого розглядається тут проблема формування образу влади, безпосередньо пов'язаний з принципом об'єктивності. Нами враховується вплив різних зовнішніх і внутрішніх факторів в їх взаємозв'язку. Це, в свою чергу, дозволяє розглянути предмет дослідження як і результат діалектичної взаємодії в конкретно-історичних умовах різних і об'єктивних і суб'єктивних факторів, формувати судження на базі структурно - функціонального аналізу, осмислення сукупності всіх аналізованих факторів.

Автор вважає важливим при розгляді давньоруських письмових джерел спиратися на принцип свідомості, або принцип присутності намірів автора тексту, на важливості якого наголошує І. Данилевський. Цей принцип полягає у визнанні особливостей тексту, як наслідку специфіки сприйняття автором освітлюваних ним подій. В деякій мірі цей принцип становить протиріччя теорії літературного етикету¹.

Культурні тексти являють собою культурні коди - універсальні способи репрезентації, структурної організації та трансляції культурного досвіду і цінностей². У культурі знаходить відбиток лише те що вже присутнє у менталітеті³, і що призводить до думки про необхідність розгляду питання у більш широкому контексті.

Образ влади в середньовічній Московській державі має розглядатися як амбівалентний ментальний конструкт, що має політичну, культурну і релігійну природу, та ґрунтується на ідеологічній розробці християнської міфології книжниками, що в свою чергу знаходилися у певній взаємодії з

¹ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.): Курс лекций. С7-8.

² Суворова П.Е. Ментальное пространство как код модели мира. Весник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева 2011, №4-2 С.157.

³ Суворова П.Е. Ментальное пространство как код модели мира. Весник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева 2011, №4-2 С.158.

великокнязівською владою та відображали у своїх творах певний релігійний та політичний контекст. Цей образ, через традиції, як механізм трансляції культурних кодів, утворює зв'язок між культурами, формуючи колективну пам'ять народу та виступаючи передумовою збереження її культурної ідентичності.

Наукова новизна визначається тим, що в роботі проведено узагальнююче дослідження ідеологічної платформи, на якій було зведено фундамент образу самодержавного правителя, розглянуті основні етапи формування образу государя на підставі літературних пам'яток. Значною мірою, нова сама постановка наукової проблеми, не розробленої досі в повній мірі на основі аналізу літературних пам'яток епохи.

Структура роботи: вступ, три розділи, висновки. Перший розділ присвячений формуванню образу влади до монгольської Росії, еволюцій поглядів на правителя під впливом стосунків з Ордою. У другому розділі розглядається еволюція образу великого князя Московського, що проходила після Калиновської битви до початку правління Івана IV. У заключному розділі розглядається фінальний етап розвитку образу влади часів утворення єдиної централізованої держави на базі письмових джерел часів Івана IV.

Розділ 1

Формування образу влади домонгольської Русі, еволюція поглядів на правителя під впливом стосунків з Ордою.

Для більш повного усвідомлення того, який образ мав київський князь в уяві жителів Русі, слід мати на увазі, яким був образ держави, правителем якої він виступав, і власне Києва – як столиці цієї держави. Зауважмо, що всі ці образи носять сакральний характер. Образ влади в будь-якій країні тісно пов'язані із образом самої країни¹. Хрещення Русі мало наслідком розповсюдження однієї книжної традиції, як писав М. Костомаров: «С принятием христианства явился в Руси один язык – книжный, и это была новая сильнейшая связь Русских народов, прочнейший залог тих духовной неразрывности».²

Сприйняття не тільки «географічного» світу в цілому, але й окремих сторін світу теж було пов'язано з ціннісними характеристиками. образ простору – невід'ємна частина цілісної картини світу. Об'єктивно існуючий простір суб'єктивно переживається і усвідомлюється людьми, причому в різні історичні епохи і в різних країнах по-різному. Середньовіччю, як західноєвропейському, так і вітчизняному, було властиво наділяти простір релігійно-етичними рисами.

¹ Бадян Г. К. Образ власти в сознании граждан современной Армении Автореферат Диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук Москва 2009. С. 15.

² Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. С.34.

Ціннісне наповнення для давньоруської людини мали не тільки сторони світу, а й поняття верхньої та нижньої частини, правого і лівого боку.

Центром Землі – в прямому та переносному сенсі, вважався Єрусалим, а центром Єрусалиму – Храм Божий. «Центр Землі» оточували країни «праведні» і «грішні». Одні з них були «ближче» до раю, інші – до пекла; одні – до миру «горного», інші – «дольного» ; одні до неба, інші – до землі. Причому ця сакральна топографія могла час від часу змінюватися залежно від праведності чи похибки населення тієї чи іншої землі. Одночасно міг переміщатися і духовний центр світу.¹

На момент хрещення Русі «Новий Єрусалим», а заодно і «другий Рим» (тобто духовний і світський центри Всесвіту), здавалося б, - у розумінні представників східної гілки християнства – міцно влаштувався в Константинополі. Уже сама назва його на Русі – Царгород – досить показова, оскільки не просто фіксує місцеперебування імператора («цар») , а і може бути тлумачна як «Місто Христа». Слово «цар» у Стародавній Русі мало виражений сакральний характер.

Це знаходить відображення й у сформованих пізніше образах російських казкових персонажів. У них персону царя – допоміжний персонаж, і роль його розкривається, головним чином, через взаємини з іншими персонажами. Але ці відносини висвітлюють історичне коріння, мабуть, основної казкової інтриги, яка в багатьох казках служить головною пружиною розгортання казкової дії.

Як правило цар випробує героя різними каверзними завданнями і надзвичайно складними або зовсім нездійсненими дорученнями. Іноді ці завдання проголошуються заздалегідь – в простір, у інших випадках завдання пред'являються нареченому у відповідь на залицяння: вирішиш завдання –

¹ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв); учебное пособие для студентов вузов. .С.228-232.

отримаєш царівну з приданням. В обох випадках, як водиться, не вирішиш – вже вибач, мій меч – твоя голова з плеч.

Цікаво що воля царя виступає своєрідним імперативом, ніхто не ставить питання про непокору цій персоні, навпроти, цар оголошує умови за якими розвиватиметься сюжет, він втілює у собі верховний авторитет.

Повноваженням вищого рівня наділений і єдиний жіночий персонаж, в імені якого вживається слово «цар». «Царь-Девіца» , цілком самостійна і незалежна жінка, яка не пов'язана ніякими родинними зобов'язаннями. Вона сама власниця роду і тотемної магії, сама вибирає собі чоловіка і взагалі, на відміну від своїх лагідних послідовниць, грає саму активну роль.¹

Сакральність царського образу підкреслювалась місцем, як пізніше вже Московський цар займав у тронній залі Грановитої палати Московського Кремля – само стародавньої тронної зали Москви. Біля східної стіни, ближче до південно східного кута палати, стояв царський трон. Таке кутове розташування трону було глибоко символічним. Південно східний кут, мав особливе, сакральне значення в просторовій топографії російського будинку. Це був кут, де вішали ікони, і називався він «червоним». Ось в цьому «червоному кутку» Грановитої палати і знаходилося царське місце. Цар, таким чином, був хіба що « живою іконою», фігурою, що володіло сакральним статусом. Сидячи біля східної стіни, спиною на схід, він знаходився в тому просторі, який був найбільш «почесним», значущим в топографічній системі традиційної руської культури. На схід орієнтовані православні храми, на заході знаходяться вівтарі з церковними престолами, де перебуває Господь, на сході перебував ж і цар на престолі царському. Трон стояв біля тіни між двома вікнами. Верхній частині цієї стіни розташовується ще одне вікно, яке ділить цю частину як би на дві. Тут, по обидва боки верхнього вікна, зображені композиції. Зліва від глядача - римський імператор Август із

¹ Штемберг А.С. Герои русских народных сказок: кто они и почему они ведут себя так, а не иначе? Пространство и Время. 1(7)2012.С.209

братами, в числі яких Прус. Август роздає їм володіння. Праворуч від глядача - Прус в оточенні придворних. Так у верхньому просторі цієї частини східної стіни зображено початок легенди - спадкоємність влади Пруса від цісаря Августа. Нижче, між двома вікнами, поміщено розпис із зображенням трьох князів - Рюрика, Ігоря і Святослава. Так легенда отримує розвиток - від Августа і Пруса влада переходить на Русь, що було важливим моментом у легітимації влади¹. Зображення на картинах Грановитої палати утворюють відчуття спадкоємства влади московських царів від римських імператорів².

Поступово в Русі формується уява про правомірність претензії Києва на місце нового центру богообраної «землі обітованої». Міська структура столиці Русі будувалася із наслідуванням Царгороду, міська структура якого, в свою чергу, несе відбиток наслідування Єрусалима. У Києві з'являються свої Золоті ворота, храм св. Софії, монастирі св. Георгія та св. Ірини. Грецькі написи на стінах Київської Софії ототожнюють її з Єрусалимським Храмом, Київ, відповідно, з Єрусалимом, а київського князя з візантійським базилевсом та біблійським царем. Це знаходить підтвердження і у письмових джерелах. Митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» уподібнював київського князя до візантійського василевсу і біблійного царя. К. К. Акентье запропонував розглядати «Слово про Закон і Благодать» в якості безпосереднього літературного джерела написів у Софії Київській³.

Митрополит Іларіон поєднує образ Києва із образом Софійського собору, що підкреслюється похвалою їх добудовникам - Володимиру, як Новому Давиду, та Ярославу, як Новому Соломону. Іларіон зосереджує увагу на тому, що Володимир приніс Хрест на берег Дніпра з Нового Єрусалима-Царгороду, подібно до Консантина та Єлени, які принесли його туди з Єрусалима старого. Таким чином, хрещення Русі уподібнювалося хрещенню

¹ Михайлова Т. В. Образ истинного царя в Повестях Смутного времени. Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2012. №4. С. 300.

² Пчелов Е. В. Рюрик, <https://www.litmir.me/7b-191766&p=76> (дата обращения: 14.09. 2017)

³ Белецкий А. А. Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской. Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. М., 1960. С. 162—166.

Імперії, а столиця Русі, Київ - Царгороду. Слід зазначити, що київське духовенство розуміло, що багато з тих постанов, у яких воно було зацікавлено, могли бути втілені в життя тільки завдяки міцній владі, а отже намагалися всіляко зміцнити її¹.

Приблизно у ті роки, що і проголошення «Слова» митрополита Іларіона, було складено і першого руського літопису (так званого «Найдавнішого зводу» 1036-1039 р. або, за визначенням Д. С. Лихачова, «Сказания о первоначальном распространении христианства на Руси»), автор якого розповідає, як Бог зробив Руську землю центром світу перед кінцем часу і Страшним судом. Давньоруські джерела XI-XII століть, такі як «Повість Минулих Літ», «Єрусалимська Бесіда», «Житіє Василя Нового», також транслують ідею про існування Нового Єрусалима, а отже і центра «богоспасаємого світу», саме на теренах Русі. Непрямі посилення на те, що таке сприйняття Києва існувало ще довгий час і після зникнення держави Русь, ми знаходимо в «Хожденії Ігнатія Смольнянина» (XIV століття)², та у «Казанській історії» (др.пол. XVI ст), де Москва називається «Третім Римом» та «Другим Києвом»³.

Отже, правитель Русі мав образ Ветхозавітного Царя Ізраїлевого, правителя Нового Єрусалима та Нового Рима, особи, що мала не лише військово-політичне, а передусім сакральне значення. За політичним значенням його титул міг дорівнювати королівському, спочатку фактично, а потім і номінально.

Землі, на яких виникає в XIV столітті Московське князівство, належало у більш ранній історичний період до північно-східних уділів держави Русь. Місцеве населення, як писав В.М. Карамзін, ослов'янилося, перейнявши звичаї, мову та віру⁴. На чолі Московської держави стояли нащадки київських

¹ Hanak W.K. The Impact of the Byzantine imperial thought upon Vladimirian-laroslavian Russian. Tempe, s.a. P. 124.

² Данилевский И. П. Д 18 Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.) С.357-363

³ Казанская история Памятники литературы Древней Руси: Середина XVI века. М., 1985. С. 312.

⁴ Карамзин В.Н., История государства Российского, т.1, С. 33.

князів. Пізніше до Москви переїздить і київський митрополит, який приймає участь у внутрішній та зовнішній політиці та в ідеологічному житті суспільства, активно сприяючи посиленню влади московського князя. Таким чином не дивно, що уяви про владу в Московській державі наслідували уяви про центр богообраного світу, що склався в Русі. Молода єдина держава, що виникла на рунах Західного улусу Великої Монгольської імперії, сприймалася як останній оплот правої віри¹.

На межі двох епох, саме напередодні татаро-монгольської навали з'являється твір ростова-суздальської літератури, особливо вартий уваги, оскільки він з'єднав у собі деякі особливості літературних джерел домонгольського періоду із зародками нових політичних поглядів та нових літературних смаків, - Моління Данила Заточника².

Моління представляє собою звернення, «благання» якогось Данила до князя щоб він взяв його до себе на службу. Данило вихваляє розум і книжкову освіту, різними історичними і побутовими прикладами доводить необхідність для князя мати мудрих радників, а потім всіляко прагне показати свою начитаність і хитромудрість. Прославляючи князя, Данило разом з тим намагається розчулити його посиленнями на своє нещасне становище. В одному місці Данило посиляється на свої невдачі в ратній справі. Чи були, однак, ці невдачі Данила реальними або у вказівці на них слід бачити звичайну для середньовіччя манеру звеличення володаря шляхом контрастного зіставлення з собою, - залишається таємницею³.

Гостро переживаючи стан нещастя, Данило (персонаж, від імені якого ведеться розповідь) формулює своє уявлення про щастя. В основу міркувань на цю тему він, мабуть, кладе загальноприйняті сценарії щасливого життя. Їх

¹ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. С. 229.

² История культуры Древней Руси. Т. 2. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура. С.212.

³ История культуры Древней Руси. Т. 2. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура. С.213.

виявляється не так вже й багато, спочатку лише два: 1) служба у князя і 2) щасливе одруження. Трохи пізніше, до них додаються ще два: перехід у монастир і, нарешті, служба у боярина. Однак всі вони за винятком першого для Данила суть нещастя¹.

Строфи розпадаються на улюблені в середньовічній літературі афористичні вислови, прислів'я і невеликі міркування. У підборі книжкового матеріалу Данило виявляє себе широко освіченим письменником. Йому знайомі біблійні книги; він цитує Псалтир, книгу Іова, Євангеліє, Стословец Геннадія; знає Ізборники Святослава. Бджолу, повість про Акіра Премудрого, літописи, твори Іларіона, народні прислів'я. Із західних або візантійських творів потрапили в Моління Данила опису циркових ігор та ігор жонглерів перед королями і царями, потім деякі побутові реалії, йому знайомий соціальний устрій західноєвропейських країн: в цьому переконує рясно розсипане в Моліннях західноєвропейська соціальна термінологія: «рытари» (рыцари), «магистрове» (магистры), «дуксе» (герцоги), «король» та інші².

Загальна тенденція і ідеологічна спрямованість цього твору цілком конкретні: вони зв'язуються з новим співвідношенням соціальних сил на північному сході Русі, боротьбою князівської влади з боярством. Вихваляючи Ярослава, Данило ясно заявляє себе прихильником сильної княжої влади, противником бояр і чорного духовенства. Численними афоризмами Данило прагне обґрунтувати необмеженість влади князя, підкреслює його значення: «Женам глава муж, а мужем князь, а князем бог», «орел птица - царь надо всеми птицами, а осетр — над рыбами, а лев - над зверьми, а ты, княже, над переславцы. Лев рыкнет, кто не устрашится; а ты, княже, речеши, кто не убоится», «гусли строятся персты, а град нашъ твоею [князя] державою» «Лучше бы ми вода пити в дому твоём, нежели мед пити в боярском дворе;

¹ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII - XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. с.93.

² История культуры Древней Руси. Т. 2. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура. С. 213.

лучше бы ми воробей испечен приймати от руки твоея, нежели боранье плечо от государей злых». В одній з редакцій ця антибоярська тенденція виражена ще яскравіше: «Конь тучен, яко враг сапает на господина своего; тако боярин богат и силен смыслит на князя зло»¹. Слово Данила Заточника являє собою справжній гімн князівській владі².

Подією першорядної важливості, що проклала шлях до нового порядку речей, є татарське завоювання. Навала татар вперше познайомила руські князівства з владою, якій треба підкорятися безумовно³.

Традиції ранньої багатонаціональної Московської держави, яка сформувалась в Середні віки, стали важливими передумовами становлення поліетнічної імперії, що виникає з середини XVI століття. Другий вузол передумов полягає в успішному розвитку, зростанні і розширенні Москви з XIV століття - процес, який зазвичай характеризується як «збирання російських земель». Великий князь Московський, який тепер іменував себе «Государь всея Руси», довів процес «збирання руських земель» до претензій на спадок всієї Київської Русі, що було підтримано переїхавши до Москви митрополитам православної Церкви⁴.

Особливе місце серед творів давньоруської літератури, щодо монголо-татарської навали, займають «Повчання» (або «Слова»), Серапіона Володимирського.

У літописі від 1274 року повідомляється: «Того же лета прииде ис Киева митрополит Кирил и приводе с собою архимандрита печерьскаго Серапиона, и постави его епископом Володимерю, Суждалю и Новугороду Нижнему»⁵

¹ История культуры Древней Руси. Т. 2. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура. С. 214.

² Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси: К постановке проблемы, История СССР. 1991. 4. С. 57.

³ Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Изд. 2-е СПб., 1900. Т. 2, С. 34.

⁴ Каппелер, А. Россия - многонациональная империя. Москва, "Традиция" - "Прогресс-Традиция", - 2000 г. - 344 с. С. 20.

⁵ Московский летописный свод конца XV в. ПСРЛ, 1949, т. 25, С. 151

«Повчання» були створені в найближчі десятиліття після навали монголо-татар. Можливо вони мали на меті осмислити те, що відбулося, та дати пояснення чому Русь спіткало таке випробування. У творах Серапіона іноді в завуальованій, а іноді і в явній формі знайшли відображення есхатологічні очікування того часу. Серапіон пише «Повчання» сприймаючи час, в який він жив, як «последние времена», та звертаючись до своєї пастви, як до «последних людей».¹

Однією з ключових ідей в його творах є ідея про порочність суспільства і людини. Серапіон акцентує увагу на християнських «гріхах». Звертаючись до пастви, він закликає людей «отступити» від «скверныхъ и немилостивыхъ судовъ», від «криваго резоимства и всякого грабленья, татбы, разбоя и нечистаго прелюбодеиства, отлучающа от Бога, сквернословья», від «лже, клеветы, клятвы и поклепа, иныхъ дель сотониныхъ»²

В іншому повчанні Серапіон закликає християн відмовитися від «разбоя, грабленья, пьянства, прелюбодейства, скупости, лихвы, обиды, татбы, лжива 26 послушства, гнева, ярости, злопоминанья, лжи, клеветы, резоиманья»³. Його викриття стосуються також тих язичницьких пережитків, що збереглися в суспільстві «еще поганьскаго обычая держитесь»: «волхвамъ веру имете и пожагаєте огнемъ неповинныя человеки»⁴, коли замість справедливого судового процесу за участю «послухов» використовують випробування водою, порушуючи тим самим Закон Божий «оставлыне послушство боготвореннаго человека, идосте къ бездушну естеству к воде»⁵.

Монголо-татар Серапіон розглядає як би в двох іпостасях. З одного боку, з їх допомогою, через них, здійснювалась кара Господня за гріхи людські (поряд з «гладом», «трусом» і ін.). З іншого боку, їм «поручалось

¹ Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Квадрига, С. 100

² Слова Серапиона Владимирского ПЛДР. XIII век. С. 442.

³ Слова Серапиона Владимирского ПЛДР. XIII век. С. 454.

⁴ Слова Серапиона Владимирского ПЛДР. XIII век. С. 442.

⁵ Слова Серапиона Владимирского ПЛДР. XIII век. С. 450.

свыше» спробувати повернути паству «на шлях істинний» до настання Страшного суду¹.

В «Повчаннях» ще немає заклику, до князів, до певних дій щодо ординців. До верхівки суспільства він адресує ті ж самі докори у гріховності, які перелічує і простим людям. Саме у гріховності Серапіон бачить причину підкорення Русі татарами, в результаті чого «князи нашихъ воеводъ крепость ищезе», «храбрии наша, страха напольныиися, бежаша»². Можна зробити висновок, що вірною моделлю поведінки князя, з точки зору Серапіона, була така сама модель, яка буде представлена у більш пізніх житіях святих князів Михайла Чернігівського та Михайла Тверського, що загинули у Орді. Отже, прихід Орди призводить до корінної зміни суспільно-політичних, релігійних та ідеологічних відносин, а доля руської церкви потрапляє в руки іновірних азіатських володарів. За звичайним уявленням, все азійське діаметрально протилежне європейським засадам волі та гуманності. Здавалося б для неї могли настати часи гоніння і насильств. Тим часом, як відомо, руська церква, яка жорстоко постраждала від військового варварства татар під час самого завоювання Русі в мирний час і під монголо-татарським пануванням отримала на законних підставах цілковиту свободу і найширші пільги³.

В результаті татарського завоювання відбувається також зміна всієї традиційної системи міжкнязівських відносин в руських землях. Встановлення ординського ярма призвело до занепаду військового значення міст. Мрії про військові походи та про Київ, володимирських князів, війни з чернігівськими Ольговичами і смоленськими Ростиславичами, походи на непокірну Рязань втрачають свою актуальність. Тепер розпочинаються, нові відносини, між Новгородом і Ордою, де Володимирські князі проводили свій

¹ Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Квадрига, С. 101.

² Слова Серапиона Владимирского ПЛДР. XIII век. С. 446,448.

³ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. М., 1993. С. 277

час. І якщо раніше напрямок відносин був з південного заходу на північний схід, то тепер, з південного сходу на північний захід¹.

Наслідком цих змін була трансформація владної концепції у землях-князівствах, що увійшли до складу Золотої орди. Під час ординського вторгнення загинули основні сили дружинників, що складали еліту тогочасного суспільства², зазнали руйнування міста, занепала культура. Так, серед основних родів московського боярства, за винятком Рюриковичів, Гедиміновичів і вихідців з Новгорода, немає жодного з прізвищ, предки яких були б відомі до Батисевої навали. Відсоток втрат дружинників наврядчи був меншим частки загиблих серед князів³.

Лосский Н. О. Звернув увагу на те, що століття татарського панування, а пізніше ізоляціонізм Московської держави стали на заваді розповсюдженню в допетровській Росії західної філософської думки. Можна зробити висновок, що це мало вплинути на теоретичну базу книжників, які займалися розробкою ідеології Московської держави⁴. Хоча підстави християнської культури в Русі і в католицькій Європі були тотожними, розкол між греко-православною і римсько-католицькою деномінаціями мав своїм наслідком поступове створення культурного бар'єру між Руссю і Заходом⁵.

До того ж форма влади у Монгольській імперії суттєво відрізнялась від традиційно-феодальних відносин, що були поширені в Київській державі. Принцип передачі великокнязівського столу тепер залежав від волі ханів, які зіштовхували найсильніших руських князів між собою, бажаючи не допустити посилення будь-кого з них.⁶

Стан руських князів під владою Орди був близьким до васального, але форми, цієї залежності, були значно суворіші і вже нагадували підданство.

¹ Борисов С. Н. Политика московских князей: Конец XIII - первая половина XIV в. М., 1999 С. 66.

² Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 4-е изд. СПб. С. 77-79.

³ Кобрин В. Б., Юрганов А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси. С.58.

⁴ Лосский Н. О. История Русской философии. - М.: Высш шк., 1991. С. 20.

⁵ Вернадский Г. В. Россия в средние века. М.Тверь: ЛЕАН : АГРАФ, 1997. С. 18.

⁶ Пчелов Е. В. Рюриковичи - уникальный историко-генеалогический феномен. http://kogni.ru/text/p4elov_rurik.pdf (дата обращения: 14. 09. 2017.).

Так, хан міг не тільки засудити князя до смерті, але й привести вирок у виконання найпринизливішим чином.

Навряд чи під владою Орди могли вільно розвиватися дружинні відносини, адже князі самі були підлеглими монгольських ханів. Руські князі, зобов'язані в нових умовах беззаперечно виконувати волю Орди, не могли вже примиритися з незалежністю старшої дружини, з її колишніми правами. Важливу роль зіграла і політика ординських ханів, які переносили на Русь відносини жорсткого підпорядкування, характерні для Монгольської імперії. Так, хан Менгу-Тимур намагався затвердити в положенні службової залежності від ярославського князя Федора Ростиславича не лише бояр, а й князів¹. Таким чином склалися умови для перетворення княжої влади на одноосібну та деспотичну, як ми її бачимо за часів правління Івана IV.

Система правління в монгольських улусах напрочуд вдало лягла на модель деспотичної монархії, яка вже кілька десятиліть апробувалася на північному сході нащадками Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Реальна влада продовжувала залишатися в руках своїх князів, хоча вони і отримували тепер ярлики на велике князювання з рук монгольських ханів. Життя там, де вони залишилися після навали, було таким як і раніше, але більш тяжким. Та найголовніше — монголи виявляли неабияку, порівняно з європейцями, віротерпимість.

Першим князем, що отримав ярлик на князювання від Батия, був батько Олександра Невського². Але невдовзі, під час візиту до Каракоруму, Ярослав помирає. Вірогідніше за все він був отруєний матір'ю кагана Гуюка. Діти Ярослава, Андрій та Олександр у 1247 році були змушені їхати до монгольської столиці, щоб одержати призначення на правління. Андрій став великим князем, а Олександр одержав «Кыевъ и всю Руськую землю».

¹ Кобрин В. Б., Юрганов А. Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси. С. 57-58.

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII - XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С.218.

Через те, що Київ був розорений після відмови здатися Батієві, Олександр повертається до Новгороду. З ним він був більше пов'язаний попередніми подіями. У 1251 році Олександра призначають великим князем, однак Андрій, його брат, відмовився миритися з таким перебігом подій.

Тут вперше цесарем називається ординський правитель. Звідси і починається традиція іменування царями та царицями представників правлячих родів з династії чингізидів, яка буде встановлена на декілька століть.

Олександр Невський жив в особливі часи, з точки зору сучасників. Есхатологічність, що притаманна авраамічним релігіям взагалі, та християнству зокрема, потужно впливала на світосприйняття середньовічної людини, наповнюючи його то образами «второго пришествія Спасителя», то образами Страшного суду та неминучої кари за гріхи. Уявлення про наближення кінця світу пронизують і твори книжників Русі починаючи від "Слова про закон і благодать", "Повісті времінних літ", "Откровения Мефодія Патарського", нагадуючи читачам про певний порядок подій, які мають відбутися перед апокаліпсисом, в тому числі божі кари.

В літописах ординське завоювання сприймається як образ кари божої за гріхи¹, а татари — передвісники останніх часів. Очікування кари божої, відчуття власної гріховності, внутрішні переживання, ось причина того нерозуміння, що призводить до неможливості протидіяти поганим татарам². Подібні образи були цілком притаманні парадигмі середньовічного мислення. Була сформована модель поведінки щодо нових обставин — правитель орди визнавався царем, а непокоря йому не схвалювалась літописцем³.

Слід прийняти до уваги що термін "цар" мав сакральне значення. Відповідно, покора чи непокоря цареві виходила з площини суто політичних відносин і переносила питання у площину релігійно-духовну. Це прямо

¹ Лаврентьевская летопись. Стб. 460-467.

² Рудаков В. Н. Отображение монголо-татар в древнерусской литературе середины XIII - XV в. С. 92

³ Лаврентьевская летопись. Стб. 473

корелюється з біблійними текстами — посланням ап. Павла до римлян: «Противящийся власти противится Божию установлению», та з цитатою з Нагірної проповіді Христа: «Не противься злему, но кто ударит тебя по левой щеке, тому подставь и правую», Олександр, таким чином, постає князем що у переломний момент історії поводить себе підкреслено по-християнськи.

Такий елемент образу князя як «благовірність» корелюється не лише з його внутрішньою політикою, але й з його політикою у відносинах з латинським світом. Важливі питання у цій сфері постали перед князем у зв'язку із долею Візантії, яка до цього часу займала безумовну першість серед країн ортодоксального типу християнства. Тож події, пов'язані із захопленням візантійської столиці хрестоносцями підчас хрестового походу в 1204 році мали велике значення для всього православного світу. Влада візантійських імператорів пала, і столиця імперії ромеїв стала головним містом нової держави, яку потім називали Константинопольською імперією, або Романією, а дослідники називали Латинською імперією¹.

Це послабило політичні позиції православ'я та призвело до підписання Ліонської унії 6 липня 1274 року. Греки визнавали три основні пункти унії: супрематію папи над всією християнською церквою, верховну юрисдикцію папи в канонічних питаннях та необхідність згадування папи в церковних богослужіннях².

В Новгородському літописі події пов'язані із захопленням Константинополя були змальовані так: «И тако погыбе царство богохранимаго Константинаграда и земля Грьчская въ свадь цесаревъ, еюже обладають Фрязи»³.

Таким чином, авторитет Царгороду в церковних питаннях був підірваний. З іншого боку, відбувалися події, що могли розглядатися

¹ Каждан А.П. Латинская империя. История Византии. Т. 3. С. 15.

²Осипова К.А. Восстановленная Византийская империя: Внутренняя и внешняя политика первых Палологов. История Византии: В 3 т. М., 1967.

³Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Полное собрание русских летописей. М., 2000. С.45.

сучасниками як наступ латинства, або нова загроза православній вірі. Данило Романович, один з авторитетних православних монархів, тим не менш прийняв королівський титул та був коронований саме папськими представниками як король Русі. Ця подія сталася в 1254 році, коли папське посольство на чолі з легатом Опізо з Мессани прибуло в Дорогичин. Данило зважився на прийняття від папи корони та скіпетра. На церемонії коронації були присутні і польські князі.

Однак ці події, що підіймали роль Галицько-Волинської Русі в міжнародних справах Східної Європи, не призвели ні до унії, ні до спільної боротьби із Золотою ордою ¹.

Натомість, політика Олександра Невського щодо католицизму створювала йому імідж правителя твердого у православ'ї, який не лише не шукав допомоги у лідерів католицького світу, але й відмовився від запропонованої співпраці. Коли від папи прибули з посольством кардинали, "два хытреша,...да послушаєши учения ихъ о законъ Божии." Олександр, як записано у житії, виклав їм основні тези християнської біблійної історії, у формі що була загальновизнаною в ті часи, "— си вся добръ съвьдаемъ, а от вас учения не приемлем. Они же възвратишася въсвои" ².

Проаналізувавши внутрішньополітичну, зовнішньополітичну та релігійну ситуацію у руських землях та політику, що проводив Олександр Невський, можна спробувати реконструювати той образ в якому його бачили якщо не всі сучасники, то більша частина найближчих наступників. В умовах страшних випробувань, що прийшли на православні землі, Олександр чи не єдиний з світських правителів не засумнівався у своїй духовній правоті, не вагався у своїй вірі, не відступився від Бога. Відмовляючись від спільних з католиками дій проти Орди, він стає останнім владним оплотом православ'я, захисником всього православного світу. Треба відзначити, що визнати такого

¹ Очерки истории СССР... IX-XV вв. Ч. 1. С.901 – 902.

² Повести о житии и о храбрости благоверного и великого князя Александра. Памятники литературы Древней Руси: XIII век. М., 1981 С. 436.

правителя святим, було кроком цілком закономірним, мабуть, тому він канонізований не як праведник, а як благовірний князь. Перемоги його прямих спадкоємців на політичній ниві закріпили і розвинули цей образ¹.

У 1262 році повстали Ростов, Володимир, Суздаль, Ярославль, повстання мало антиординський характер². Літопис не каже нам, яким чином чи якими жертвами були приведені до покори ці міста, але відомо що Залісся у майбутньому залишалося під владою "цесаря Татарського", як названо правителя Орди у лаврентіївському літописі, та його намісника, — великого князя.

На вимушеній жорстокості середньовічних правителів не прийнято загострювати увагу, але сумнівно щоб князю вдалося і керувати землями, приймаючи такі складні та жорстокі рішення, як придушення повстань проти ординського панування, і залишатися при цьому святим та благовірним, що можна пояснити наявністю деяких розбіжностей між реальним життям та релігійним ідеалом. Не був виключенням і Олександр Ярославич, його перемоги на Неві та Чудському озері, його приведення до покори Новгороду, коли «новому носа уряза, а иному очи выимаша»³, на перший погляд не співпадають з образом справді християнського смирення.

Як писав Н. Макіавеллі, політичний мислитель, що жив у часи коли закономірності боротьби за владу не суттєво відрізнялися від тих, які існували за часів князювання Олександра, — правитель має бути подібним до лева та до лисиці, що ж до цнотливості та лицарства, то йому важливіше саме здаватися таким, аніж бути насправді⁴. Тому образ князя, сконструйований міф про нього, що став частиною ціннісної системи середньовічного (і не тільки) суспільства, має не менше значення, ніж його реальні вчинки. І хоча

¹ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII - XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 226.

² Лаврентьевская летопись. Стб. 476.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Полное собрание русских летописей. М., 2000. Т. III. С. 83

⁴ Макиавелли Н. Государь. - М.: Планета, 1990. С.52.

реальний князь Олександр, та міф про нього співпадають далеко не в усьому, безсумнівно, багатьом поколінням нащадків своїх підданих Олександр Невський вдавався одним зі зразків правителя і християнина. В цьому є заслуга тогочасних книжників. В. Водов вважав важливим у в політичній реальності ранньої Русі залежність, у тому числі економічну, церковних ієрархів від князя або місцевої аристократії¹.

Місцева канонізація князя відбулася через два десятиліття після його смерті, а до списку загально вшанованих російських святих він був зарахований на першому Макаріївському соборі 1547 року, що відбувся через півтора місяці після помазання Івана Грозного на царство. Образ Олександра Невського важливий тим, що він є одним із системостворчих елементів культурної та ідеологічної парадигми Московської держави. У петровські та післяпетровські часи царська влада неодноразово поверталася до використання та конструювання образу князя, не втратив актуальності він і до сьогодні.

На початку XIV століття ситуація в північних землях характеризується початком конкуренції Москви і Твері. Як зазначає І. Данилевський: «Действительно, противоборство между Москвой, Тверью и Ордой, видимо, составляет главную сюжетную линию отечественной истории первых двух третей XIV в.»².

У другій половині XII століття та початку XIII століття у Москві, яка на той час входила до складу великого князівства Володимирського, помічається економічний ріст. Москвою керував великий князь Олександр Ярославич, який виділив Московське князівство в уділ своєму дворічному синові Данилу. Данило Олександрович, як московський князь, згадується вперше у 1283 році³.

¹ Vodoff V. Naissance de la chretienterusse; La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses consequences (XI-XIII siècles). P., 1988. P. 126.

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII-XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. 389 с. С.230

³ Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. М., 1984. С.

Московські князі конкурували з іншими князями (і перш за все із Тверськими) за велике князювання. Роль Москви, у цей час, як центру політичного об'єднання руських земель ще не визначилася. Але почалося поступове розширення території Московського князівства¹.

Твер, проводила ту ж політику компромісів, що і Москва. Їй, як і Москві, так само потрібен був спокій для залучення переселенців. Збереження цього спокою і стало головною метою товариських правителів Московського князівства та Тверського². По суті протистояння не несло в собі чогось важливого. Вагому роль у визначенні майбутнього регіонального лідера відіграла церковна політика.

У 1265 році Твер стає центром єпископії. За півстоліття до цього Твер була всього лише прикордонним укріпленням; в ній навіть не було княжого столу. Придбавши єпископську кафедру, вона перевершувала тепер більшість інших міст руського північного сходу³.

Особливо важливим епізодом в політиці північно-східних князівств було наділення тверського князя Михайла Ярославича титулом великого князя всієї Русі⁴.

Надання такого титулу, співпадає з титулом митрополита, фактично прирівнювало тверського князя до положення візантійського імператора і надавало йому тим самим право нагляду над церквою. Разом з тим, такий титул міг цілком розглядатися як претензія на об'єднання руських земель під владою Твері⁵.

116-119.

¹ Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. Очерки социально-экономической и политической истории Руси. http://www.e-reading.mobi/cbap!er.php/1022820/71/Cherepnin-Obrazovanie_Russkogo_centralizovannogo_gos_udarstva_v_XIV-XV_w.html (Дата звернення 12.09.2017)

² Борисов С. Н. Политика московских князей: Конец XIII первая половина XIV в. М., 1999. С. 90.

³ Ключ Э. Княжество Тверское: 1247-1485 гг. Тверь, 1994. С. 67

⁴ Послание Нифонта, патриарха Костянтинограда, к великому князю Михаилу всея Руси, 2-е изд. СПб., 1908. Ч.1: Памятники XI-XV вв. (Русская историческая библиотека. Т. 6). Стб. 147

⁵ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII-XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С.239.

Титул «великий князь всея Руси» був в Давньоруській державі і правом на даний титул з часу Всеволода Ярославича володіли князі, що займали київський великокнязівський стіл^{1,2}. В історіографії склалося бачення про те, що додаток «всея Руси» всередині Московської держави повністю затвердився з 1479 року, а у зовнішніх відносинах — з 1485 року^{3,4,5,6}. На підставі того, що титул «великий князь всея Руси» міститься в грамоті патріарха Нифонта до Михайла Ярославовича, М. А. Дьяконов прийшов до висновку, що цей титул був прийнятий, починаючи з Михайла Ярославовича, самими великими князями. Крім того, М. А. Дьяконов, досліджуючи умови, в яких великий князь Михайло Ярославович прийняв титул «великий князь всея Руси», прийшов до висновку, що Михайло Ярославович та Іван Калита ввели в свій титул «надбавку» «всея Руси» після того, як їм вдалося заручитися підтримкою митрополита⁷.

Перший етап характеризувався боротьбою московських князів за великокнязівський ярлик. Сили Москви і її основного противника Твері були практично рівні, крім того, результат суперечки багато в чому залежав не тільки від самих претендентів на великокнязівську владу, а й від правителя, що стояв в ієрархії над князями, - золотоординського хана. Його влада сучасники вважали легітимною і богоданною, проте не поширювали дані характеристики владного статусу на узурпаторів влади законних правителів Орди - династії Чингізидів. Статус хана не виправдовує і вседозволеність представників його адміністрації⁸.

¹ Кистерев С. Н. «Великий князь всея Руси» в XI-XV веках, Очерки феодальной России. М., 2002. Вып. 6. С.

² Горский А. А. Русские земли в XIII-XIV веках: Пути политического развития. С. 102, прим. 160.

³ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. М., 1967. С. 123.

⁴ Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV — первой половины XVI в. М., 1967. С.

⁵ Кучкин В. А. О времени написания Буслаевской псалтири. Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972. С. 223-224.

⁶ Лаушкин А. В. К вопросу о формировании великокняжеского титула во второй половине XV в. Вестник Московского университета. Сер. 8:История. 1995. № 6.

⁷ Дьяконов М. А. Кто был первый великий князь всея Руси. «Библиограф». Вестник литературы, науки и искусства. Под ред. П. М. Лисовского. 1889, год пятый. Спб., 1890 С. 14, 17.

⁸ Талина Г. В. Московская Русь от удельного княжества к царству: эволюция государственности сквозь призму представлений современников. Знание. Понимание. Умение. 2015. №2. С. 148-149.

Боротьба Московського і Тверського князівств збіглася з періодом важливих змін в історії православної церкви. Період з кінця XIII - першої половини XIV століть можна назвати перехідним в історії київської митрополії. У цей період відбуваються спроби поділу єдиної митрополії на дві або три, але закінчується він остаточним поділом митрополії на дві частини починаючи з митрополита Іони. Перша кафедра Російського першосвятителя постійно перебувала в Києві, і все первосвятителі жили там. Тепер митрополити переселилися особисто спершу до Володимира на Клязьмі, потім до Москви, однак, свої кафедри туди не переносили. Тому, живучи у Володимирі та Москві, продовжували називатися Київськими і «всея Руси». З митрополита Іони митрополити, які жили в Москві, почали називатися Московськими і «всея Руси», а митрополити західноруські Київськими і «всея Руси»¹. Починаючи з митрополита Іони московська митрополія набуває автокефалію, тобто самоврядування.

У 1305 році, після смерті галицького митрополита і митрополита володимирського Максима, константинопольська патріархія отримала можливість об'єднати обидві російські митрополії. Претендентами на єдиний престол митрополита всея Русі виявилися ставленики Михайла Тверського (Геронтій) і Юрія Львовича Галицького (Петро). По відношенню до останнього тверські ієрархи зайняли відкрито ворожу позицію, звинувачуючи Петра в симонії і освяченні шлюбів між родичами у четвертому і п'ятому колінах.

Проте, Петро зайняв митрополичим престол. Незважаючи на те, що тверський князь ухилявся від відкритої конфронтації з новим митрополитом, Твер назавжди втратила можливість стати духовним центром Русі².

¹ Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. М., 1995. Кн. 3: История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1589). Отд. 1: Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла Л до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240-1448). С. 12.

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII-XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 238.

А вже у 1317 році «Прииде князь Юрий изъ Орды, приведе съ собою посла силна, именем Кавгадиа...»¹, і після відомих зіткнень, що закінчилися смертю у тверському полоні Кончаки, дружини московського князя і сестри хана Узбека, у Орді загинув і сам Михайло Тверський.

В підсумку, «Измаилтяне несѣтии сущи мѣздоимства,... и взѣмше много серебра, и даша великое княжение великому князю Юрью Даниловичю»².

Тут слід звернутися до двох характерних повістей, що мають схожі мотиви і присвячені мученицькі загиблیم в Орді руським князям. Смерть князя в Орді не була унікальною для Русі подією: відомі численні випадки, коли конфлікти між ординськими ханами і руськими князями приводили до трагічної для руських князів розв'язки³.

Однак події, що відбулися в 1246 і 1318 роках і потягли за собою загибель великих князів - відповідно Михайла Всеволодовича Чернігівського і Михайла Ярославича Тверського, судячи з усього, справили велике враження на сучасників і нащадків. Про це говорить як те, що обидва князі практично відразу після своєї загибелі були зараховані до лику святих, так і те, що описи їх мученицьких смертей постійно привертали до себе увагу і творчий інтерес давньоруських письменників, і неодноразово переробляли твори про князів-мучеників⁴.

Яскравим твором про страти Божих через татар є «Сказання про вбивстві в Орді князя Михайла Чернігівського і його боярина Феодора». Цей твір присвячено не русько-татарським відносинам, не оцінці впливу Орди на

¹ Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. Рогожский летописец. Тверской сборник. М., 2000. (Полное собрание русских летописей. Том 15). стб. 409

² Софийская первая летопись старшего извода. Полное собрание русских летописей. М., 2000. Т. 6. Вып. 1. Стб. 456.

³ Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978. С. 10.

⁴ 79 Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. С. 102.

Русь, а християнському вибору людини - вибору між «славою света сего» і порятунком душі¹.

Князь Михайло «еха Батыеви, прося волости своее от него. Батыеви же рекшоу: “поклонися отець нашихъ законоу”. Михаил же отвеща: “агце Богъ ны есть предапъ и власть нашоу, трехъ ради наших, во роуце ваши, тобе кланяемся и чести приносим ти, а законоу отець твоихъ и твоемоу благонечестивому повелению не кланяемся. Батый же яко свирепый зверь возьярися, повеле заклати. И закланъ бысть беззаконным Доманомъ, путивльцемъ нечестивым. И с нимъ закланъ бысть бояринъ его Феодор. Иже мученически пострадаша и восприяста венечъ от Христа Бога»².

Отримавши від Бога думку їхати в Орду і публічно відмовитися виконувати їх обряд, Михайло поїхав і зробив це разом зі своїм боярином Феодором. За це князь і боярин були страчені. Подвиг їх бачили в Орді руські і ординці, про нього дізналася вся Русь. Бог в повісті не карає стратою за гріх поклоніння ідолам, а намагається через жертву Михайла напоумити людей. Але починається повість коротким переказом того, що по гніву Божому була навала татар, і вони майже всіх перебили, а тих, хто вцілів, підпорядкували і стали з них брати данину. З'єднання цієї інформації з відомим на всю Русь подвигом Михайла, вчиненим з волі Бога з метою показати руським людям модель вірної поведінки, говорить про те, що Русь хоч і була покарана, але не зробила висновки про те, як врятуватися далі, і їй було дано приклад - не порушувати ,заповіді, навіть заради життя.³

Відмова князя була спрямована лише на відношення до атрибутів «поганства», а не на відношення до хана особисто, оскільки під владу хана Русь потрапила «за гріхи свої», по Божій волі, оскаржувати яку, а тим більше

¹ Назипов И. И. Обзор негативной по формам воздействия, но позитивной по историческим последствиям для Руси оценки русско-ордынских отношений в исторических источниках и историографии. Теория и практика общественного развития. (2015, № 20) С. 179.

² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 795

³ Назипов И. И. Обзор негативной по формам воздействия, но позитивной по историческим последствиям для Руси оценки русско-ордынских отношений в исторических источниках и историографии. Теория и практика общественного развития. (2015, № 20) С. 179.

не підкорятися якій Михайло не збирався. Літописець підкреслює «богоугодність» мученицької смерті князя Михайла і боярина Федора: і той і інший сприйняли «вінець» від Бога¹.

В цілому, повість «об убиении Михаила Тверского» схожа з повістю «об убиении Михаила и Федора Черниговских»^{2, 3}. Однак був у ній елемент, який відрізняє її від колишніх характеристик ординців. Якщо раніше погані приходили по потуранню Божу, то тепер їх діями керує лукавий, який, «не хотяше добра роду крестьянскому, вкладывает в сердце князем татарским свадиша братию.» Саме він бажає кровопролиття і, як тільки між князями встановиться мир, «паки рать вздвизаше»⁴.

Безпосереднім приводом для появи нового персонажа автор Повісті, безсумнівно, бачить прийняття Узбеком ісламу. Очевидно, встановлення в Орді державної релігії (незважаючи на збереження Узбеком всіх пільг православного духовенства, даних попередніми ханами) розглядалося літописцем і його сучасниками як порушення того стану конфесійної нейтральності, яке робило ординське ярмо до того прийнятним для російських земель⁵.

Таким чином, в тверському пам'ятнику першої чверті XIV століття вперше в руській літературі була висунута антиординська політична програма, яка мала помітний вплив на формування патріотичних визвольних ідей в творах руських авторів наступних часів⁶.

Драматичність ситуації що склалася підкреслюється образом самого князя-святого. Усі його рішення продиктовані, на думку автора Повісті, турботою про християн. Він відмовляється пожертвувати життями своїх

¹ Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. С.103.

² Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Квадрига, 2014. 272 с.. С. 113

³ Кучкин В. А. Повести о Михаиле Тверском: Историко-текстологическое исследование. М., 1974. С. 239.

⁴ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII-XV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 249

⁵ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIП-XIУ вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 249.

⁶ Кучкин В. А. Повести о Михаиле Тверском: Историко-текстологическое исследование. М., 1974. С. 255.

дітей і підданих для власного порятунку, «решая лучше мне сейчас положить душу свою за многие души»¹.

Перед смертю Михайло, як личить святому, причащається, кається, сповідується своєму духовному отцю і співає псалми все той час, коли у хана вирішується його доля. Він відкидає пропозиції своїх супутників про втечу, з покорюю і гідністю зустрічає смерть. “И принял венец неувядаемый от руки Господа, которого и желал”. Над тілом святого відбуваються чудеса: “два облака светлых всю ночь осеняли тело блаженного, расступаясь и снова соединяясь вместе, и сияя как солнце”. Ті, хто бачив знамення, зрозуміли, що князь був святим і що був убитий без провини, а хмари знаменують зішестя до нього ангелів². Крім того, у князя навіть серце знаходиться з правого боку³.

Переможницею з суперництва двох міст вийшла Москва. Надалі вона стає центром об'єднавчих тенденцій і очолює боротьбу за незалежність. Титул «великий князь всея Руси» вживають московські князі, починаючи з Івана Калита, що відзначав ще С. М. Соловйов⁴.

Московські князі ведуть свій рід від Олександра Невського, онуком якого був Іван Данилович Калита, що княжив з 1325 по 1341 роках. Стосовно татар Калита продовжував політику, заповідану Олександром Невським. Наслідуючи його приклад, Калита намагався створити умови, при яких татари якомога менше плюндрували б руські, і особливо московську, землі⁵.

¹ Софийская первая летопись старшего извода/ Полное собрание русских летописей. М., 2000. Т. 6. Вып. 1. Стб. 379.

²Творогов О. В. Житие Михаила Тверского. [³ Софийская первая летопись старшего извода/ Полное собрание русских летописей. М., 200 Стб. 379.](https://www.google.com.ua/search?q=%D0%96%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%954%D0%9C%D0%98%D0%A5%00%90%00%98%Г>0%9В%Е>0%90+%П0%A2%00%92%П0%95%00%A0%П0%A1%П0%9А%П0%9Е%00%93%ЕЮ%9Е&rl2=1C1CH7Б_гииA746иA746&од=%00%96%00%98%00%A2%00%98%00%95+%ЭО%9С%00%98%ГЮ%A5%ЕЮ%90%ЕХ)%98%1X)%9В%П0%90+%О0%A2%00%92%П0%95%B0%A0%П0%A1%П0%9А%00%9Е%ГЮ%93%ЕЮ%9Е&ад8=сБготе..69157]6916Ц013.2445]0]78oигse1д=сБготе&1e=иТР-8 (дата обращения: 14. 09. 2020).</p>
</div>
<div data-bbox=)

⁴ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1993. Кн. 2. Т. 3-4. С. 538

⁵ Тихомиров М.Н. Борьба русского народа с монголо-татарскими завоевателями. Дмитрий Донской [стенограмма лекции для пропагандистов, 1944 г.]/; Тихомиров М. Н. Древняя Русь. С. 384.

У московських урядових, і особливо дипломатичних, паперах відтоді з'являється нова урочиста мова, складається пишна термінологія, яка була незнайома московським дякам відповідного періоду. Для нових політичних понять і тенденцій було знайдено відповідний вираз у нових титулах, що з'являються в актах при імені московського князя. Це була ціла політична програма, яка характеризувала не тільки дійсний стан справ, скільки політичні домагання. В основу її покладено ті ж два уявлення, витягнуті московськими державними діячами з подій що відбувалися, обидва ці уявлення - політичні домагання. Перш за все це думка про московського государя як про національного володаря всієї Руської землі і думка про нього, як про політичного та церковного наступника візантійських імператорів¹.

Крім централізаторської політики Москви, у появі титулатури «всея Руси» в титулі московських князів була й інша причина. С. М. Каштанов, аналізуючи появу подібної форми великокнязівського титулу (титул, оточує ім'я з обох боків, визначення «всея Руси» утворює другу половину титулу), відзначав його взаємозв'язок з включенням визначення «Русский» і «Русские земли» в титул великих князів литовських і королів польських, що сталося в 30-40-і роки XIV століття².

Роздробленість більшості великих князівств відігравала свою роль в процесі об'єднання земель. Наприклад роздробленість Ростовського князівства породила народну приказку: «В Ростовской земле князь в каждом селе», але поступово всі ці дрібні уділи вливались в Московську Державу, а їх правителі ставали служилими князями при дворі великого князя³.

¹ Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т.: Курс русской истории. М., 1988. Ч. 2. С. 115.

² Каштанов С. М. Интитуляция русских княжеских актов X—XIV в. (Опыт первичной классификации) Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1976. Т. 8. С.57.

³ Пчелов Е. В. Рюриковичи — уникальный историко-генеалогический феномен.

Московська князівська династія, що йде від молодшого сина Олександра Невського Данила, у кінцевому підсумку з'єднала під своєю владою всі інші руські землі, що не відійшли до Литви¹.

Діти Данила Московського - Юрій (1281-1325) та особливо Іван Калита (пом. у 1340 році) домоглися великокнязівського столу і спромоглися розширити свої володіння (Можайськ, Коломна, «купли» Калити, Углич, Галич, Білоозеро). Вдало складалася і їх династійна політика: Юрій взяв за жінку сестру хана Узбека, Калита видав своїх доньок за білозерського ростовського та ярославського князів, а старший його син був одружений на дочці Гедиміна².

Своїм заповітом, і перш за все визначенням Москви в якості спільного володіння, Калита, як колись і Ярослав Мудрий, прагнув підтримати єдність свого роду. В договорі Семена Івановича з братами йдеться: «быти ны за один до живота, а брата своего старейшего имети ны и чтити во отцево место»³

Що стосується образу, в якому постає перед нами Іван Калита, з точки зору деяких істориків є одна неявна, але важлива деталь в його «духовной грамоте» - заповіті. В ній вказано до найменших подробиць все, чим володів князь, — від міст та сел, до одягу⁴.

Привертає увагу не тільки те, чим розпоряджається князь, а і як саме він це робить. Система ще не сформована остаточно, але вже намічено сам напрямок її розвитку. Своє доменіальне володіння князь ділить між членами своєї сім'ї. Вже функціонує, але поки що у зародку, і сама система майбутнього пожалування. Ця система частково виросла на ґрунті родинних відносин. Які б не велися суперечки щодо теорії про лествічне сходження князів в Київській Русі, здається, залишається безперечним те, що Руська

¹ Пчелов Е. В. Рюриковичи, <https://www.litmir.me/br/71y4 91766&p=75> (дата обращения: 14. 09. 2020)

² Пчелов Е. В. Рюриковичи. <https://www.litmir.me/br/?b=191766&p=75> (дата обращения: 11.12. 2020.)

³ Борисов Н.С. Иван Калита. М., 1995. С.289.

⁴ Духовная грамота великого князя Ивана Даниловича Калиты [ок.1339]// Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. М.;Л., 1950. С.7-11.

земля з часів Святослава перебувала в спільному володінні цілого роду. Перспектива переходу від загальнородової власності до сімейної вела до розпаду молодого державності, і «рад» Ярослава Мудрого, ніщо інше, як прагнення уникнути природного наслідку розділу. Саме у цій спробі протистояти розпаду вже помітно зародки майбутньої вотчинної системи. Старійшинство «в отца место», про яке йдеться в «ряді» Ярослава могло мати силу, але лише за однієї умови: що у свідомості людей присутні уявлення про те, що старший брат є голова роду, і має права на владу і власність. У цілому ж можна відмітити, що княжа влада не знайшла прийнятної формули розпорядження усіма землями держави¹.

На формування удільно-вотчинної системи, на базі якої розвивається помісно-вотчинний фундамент Російської держави, великий вплив зробили монгольське право і монгольська система володарювання, де головною була ідея влади ханського роду над всією територією, а держава - надбанням роду Чингізхана. Ця ідея виявилася співзвучною настроям руських князів, які намагалися розглядати територію російської держави як «отчину» великого князя².

Формування та реалізація цих настроїв не могли не йти відповідно з монгольськими уявленнями про владу і власність. Судячи з усього, це був випадок чи не прямого запозичення монгольської системи. Саме такий поворот до затвердження спадкового права місцевих правителів стався і в північно-східній Русі XIV століття. Можна навіть досить точно встановити один з хронологічних моментів: у 1339 році Іван Данилович Калита їздив в Орду зі своєю духовною грамотою, яка отримала схвалення хана³.

Можна припустити, що в переосмисленні нового типу влади, з яким зіштовхнулися правителі руських земель в Орді (це доходить до нас, хоч і в

¹ Юрганов А.Л. Категории русской средневековой культуры. М.: Мирос, 1998. С. 150-155.

² Юрганов А. Л. Удельно-вотчинная система и традиции наследования власти и собственности в средневековой России Отеч. история. 1996. М: №3. С. 106-110.

³ Юрганов А.Л. Категории русской средневековой культуры.-М.: Мирос, 1998. С. 159-162.

неявній формі, у заповіді Івана Калити), міститься прообраз сприйняття великокняжої та царської влади як влади самодержця. У повній мірі значно пізніше це розкриє писемний спадок Івана Грозного.

Таким чином, на межі XIII-XIV століття в Твері вперше після Батисевої навали зароджується ідея опору ординським ханам. Противницею Твері виступає Москва, яка орієнтується на розвиток зв'язків великокнязівської влади з Ордою, та спирається на військову підтримку Орди і сприймає ординську систему владарювання. Переможцем в цьому протистоянні стала Москва.

У той же час, хоча саме Твер і тверські князі (багато з яких були вбиті в Орді) програли, сучасники цих подій розглядали їх як справжніх захисників православ'я.

За думкою давньоруських авторів середини XIII — першої третини XIV століття влада ординських ханів була цілком легітимною, Богом встановленою. Законність цієї влади поки не ставилася під сумнів.

Згідно джерел середини XIII — першої третини XIV століття, ідеалом людини продовжує запишатися новий Іов, який терпінням і вірою добивається виправлення гріхів, а також князі-мученики, що добровільно готові принести себе в жертву. Образи благовірних князів, що відкинули власні інтереси, стан, владу, та зрештою і життя, поклавши це все за порятунок "многія души", має паралель з іншим важливим сюжетом християнського віровчення — образом царя небесного, що відкинув належну йому славу та принці себе в жертву за все людство. Таким чином, благовірні князі, що гинуть в Орді, виступають у текстах середньовічних книжників в якості христологічних фігур.

РОЗДІЛ 2.

Еволюція образу великого князя Московського після Куликовської битви.

Наступною важливою віхою на шляху еволюції образу московського великого князя є Пам'ятники Куликовського циклу: «Задонщина», «Сказание о Мамаевом побоище», «Слово о житии и преставлении Дмитрия Ивановича».

Здебільшого завдяки давньоруським книжникам сформувалося таке високе ставлення до Куликовської битви. Неодноразово протягом багатьох десятиліть вони поверталися до бою, що відбувся на Куликовому полі в 1380 році. Описи цього бою постійно наповнювалися все новими і новими подробицями. Приблизно в середині XV століття вони набули той вид, який цілком відповідає сучасним уявленням про Мамаєве побоїще¹.

Коротка повість про Куликовську битву відноситься до зводу 1408 року. Вважається загальноприйнятим, що вона не є скороченням повного її варіанту. Саме ця повість є найбільш раннім джерелом, яке відобразило побоїще на Дону. Широка редакція літописного оповідання, на відміну від короткої, була сформована під впливом більш пізніх текстів, зокрема Задонщини. Більшість дослідників вважає, що повість про Куликовську битву, яка є в складі Новгородського четвертого та Софійського першого літописів, могла з'явитися не раніше 40-х років XV століття, таким чином тексти літописної повісті про Куликовську битву є найбільш ранніми².

Найбільш всеохоплюючим пам'ятником Куликовського циклу є Сказання про Мамаєве побоїще, яке виникло пізніше. Сказання датується дослідниками від кінця XIV століття до 30-40-х років XVI століття. Найбільш доказове датування, запропоноване В. А. Кучкиним і уточнене Б.

¹ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 270.

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 271.

М. Клоссом. За їх версією, Сказання з'явилося не раніше 1485 року, швидше за 75 все у другому десятилітті XVI століття. Таким чином, майже все, що ми з дитячих років пам'ятаємо про Куликовську битву, відноситься до джерела . пізнього і досить ненадійного¹.

Дослідження описаних пам'яток дають можливість простежити як змінювалося в найближчі десятиліття після події 1380 року відношення до того, що відбувалося на Куликовому полі.

В найбільш ранній версії тексту образ влади представлений трьома лідерами, що відображують три сторони конфлікту. Князь «безбожный злочестивый Ордынский», - Мамай, представляє «всю землю Половечскую и Татарскую». Великий князь Дмитро Іванович, який є політичним представником «всей земли Русской» та «некий царь со востока», яким виявляється цар «Токтамыш из Синее Орды», що «седе на царстве Волжском».

Мотиви Мамає були такими: «хотя пльнити землю Русскую», а мотиви князя Дмитра - «хотя боронити своєя отчины и за святыя церкви и за правовѣрную вѣру христьянскую и за всю Руськую землю».

Те, що в християнстві лягло у основу в культ Богородиці, має витоки в язичницьких уявленнях наших предків. Християнський образ Матінки-Заступниці Небесної має язичницький аналог. У російській язичництві одним з основоположних був культ землі. З давніх-давен в творах фольклору землю іменували матір'ю. Як писав з цього приводу академік А.М. Панченко, «ця міфологема була живою реалією, а не художньої або абстрактній ідеєю». Аналогічне висловлювання ми бачимо у В.Л. Комарович: «Ні про яке, як видно, « уособлення », задумі, абстрактному уподібненні й мови тут бути не може: земля для давньоруської людини була достеменно матір'ю без всяких алегоричних натяжок». Давньоруський

¹ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 273.

людина дійсно усвідомлював себе сином рідної землі з тієї «прямолінійністю наївнореалістического світосприйняття»¹. Саме до цього світосприйняття апеллює ідеологема князя- захисника Землі у новому, посткуліковському образі князя.

Але Мамай не мав верховної, сакральної санкції на такі дії, а отже: «...и поможе Богъ князю великому Митрию Ивановичи, а Мамаевы плъци поганин побъгоша», «Богъ бо невидимою силою встраши сыны Агаряны» «Иноплеменници гоними гневом Божиим и страхом одрежими сущи»².

Після короткого опису суті допомоги згори, літописець переходить до опису дій святого (вже зовсім скоро) князя.

«Князь же великие Дмитриеи Иванович с прочими князи Русскими и с ввеводами, и с бояры, и с велможамы, и с остаточными плъки Русскими, став на костех, благодари Бога и похвали похвалами дружину свою, иже крепко бишася, с иноплеменники и твердо зань брашася, и мужьскы храброваша и дръзнуша по Бозе за веру христианьскую, и возвратися оттуда на Москву в свою отчину с победою великою, одоле ратным, победив врагы своя.»

Після перемоги над князем Мамаєм цар посилає послів до великого князя. А великий князь відправляє царю послів «с дары и с поминкы»³.

У тексті наведена чітка ієрархічна конструкція. Вона дає приклад двох типів стосунків: князя з великим князем та великого князя з царем. Згідно тексту, Дмитро Донський був вище за рангом ніж Мамай, а отже не мав йому коритися. Якщо прийняти до уваги політичну ситуацію в роздробленій колишній державі Чингізидів, то зазначимо, що Тохтамиш був природженим ханом, а Мамай ні. Вони ворогували між собою, борючись за владу над Золотою Ордою. Тому зіткнення Дмитра Донського з Мамаєм було виступом проти узурпатора, що призвело до влади законного царя⁴.

¹ Засухина В. Н. Идея соборности как органичный элемент русской духовной культуры. Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. 2008. №4. С. 21-22.

² Рогожский летописец. Стб. 139-142.

³ Рогожский летописец. Стб. 139-142.

⁴ Тихомиров М. Н. Древняя Москва: XII-XV вв. С. 172.

Здавалося б, князь Дмитро, діяв завжди як належить діяти васалу. Але в тексті літопису відкриваються нові деталі, не типові для попередніх протистоянь з татарами. Конфлікт із кочовиками розглядається не як «попущеніє Господнє», кара за гріхи, -- навпаки, бог допомагає саме руському війську. Якщо до цього головною метою схвалюваного книжником образу князя було постраждати за віру та підлеглих йому людей, тобто здобути вінець мученика, то, починаючи з опису подій на Куликовому полі, у текстах книжників з'являється новий ідеал правителя - князь-оборонець. Новому образу політичного лідера притаманна санкція на певні дії. Його існування пов'язано з активною протидією супротивнику, з метою захисту «отчини» — саме з цього слова походить слово «отчизна», святих церков, правовірної віри, — слово православ'я ще не набуло широкого вжитку, та всієї Руської землі.

Перераховані риси короткого літописного тексту про Куликовську битву, в першу чергу, пов'язані з новизною самої події, яка сталася 8 вересня 1380 року. Перемога руських військ, очолюваних великим князем, над татарами - подія, яка явно виходить з ряду звичних взаємовідносин Русі і Орди. Перемога над тими, кого раніше вважали непереможними, навіть не через їх силу, а через свою слабкість, свою гріховність, через... гнів Господній на Русь¹.

Наступним твором кулікового циклу є «Задонщина». За розповсюдженою думкою текст Задонщини пов'язаний із текстом іншого давньоруського патріотичного твору — «Слова о полку Игоревом». Згідно цієї концепції, автор Задонщини робить паралелі між половцями та татарами² та синами Ізмаїловими. Однак, існує і інша паралель - татари

¹ Рудаков В.Н. Отображение монголо-татар в древнерусской литературе середины XIII-XV в.в. С. 217-218.

² Задонщина. Слово о полку Игореве и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания Слова. М.; Л., 1966. С. 537, 538, 539, 540, 543, 549, 552.

Задонщини асоціюються із «русичами» Слова о полку Ігоревім, як із переможеною стороною¹.

А. В. Соловйов, виходячи із співзвуччя назв річки Каяли, біля якої проходять події, що описані в Слові, та річки Калки, біля якої сталася перша битва руських князів проти татар, робить припущення що Куликовська битва розглядалася в Задонщині як реванш за поразку, понесену військами Ігоря Святославича на річці Каялі, яка свідомо ототожнюється автором Задонщини з річкою Калкою, поразка руських на якій стало першим етапом завоювання Русі татарами².

Автор Задонщини продовжує паралель, яку розпочав ще автор літописної повісті, зазначивши що Тохтамиш остаточно розбиває Мамаю саме на річці Калці. Таким чином в «... Задонщине на широком историческом фоне подводится итог борьбы с нашествиями кочевых языческих народов»³.

Співзвучно цій думці і слова, звернені до переможеного вже Мамаю, що вкладає автор Задонщини в уста фрягів: «А не бывати тебе в Батыя царя», тобто, підкорити руські князівства, як це колись зробив Батий, ти не зможеш. Та й Батисеві це вдалося лише тому, що «казнил Бог Рускую землю за свои согрышения». Мабуть не випадково кара божа тут згадується у минулому часі⁴.

Значення Задонщини полягає передусім у тому, що цей твір, хоч і неявним чином, містить у собі натяк що панування нечестивих народів, - поганих, ізмаїльтян, агарян, татар над православними (руськими) князівствами закінчено.

Хоча ця теза ще не проголошується прямо, хоча існують і інші тенденції для еволюції суспільної свідомості, наприклад самосприйняття руських

¹ Горский А. А. Историко-поэтическая концепция Задонщины. Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн начало хх в.: Сб. науч. трудов. М., 1990. Вып. 1. С. 98.

² Соловьев А. В. Автор Задонщины и его политические идеи. Труды отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1958. Т. 14. С. 190.

³ Горский А. А. Историко-поэтическая концепция Задонщины. С. 113

⁴ Задонщина. М.; Л., 1966. С. 550

князівств та руської землі як «орди заліської»¹, хоча володар орди продовжує виступати у світоглядній системі православних книжників як «цар», та й загалом Чингізиди будуть більше двох століть згадуватися саме як царі, царівни, царевичі та ін, - історично судилося перемогти саме тенденціям, спрямованим на незалежність від кочовиків, хоча виходячи з реалій XIV століття це було не очевидним.

У тексті Задонщини також вперше з'являється такий персонаж як Пересвет причому змінює свій статус буквально на очах: якщо в Кирило-Білозерському (самому ранньому) списку він ще брянський боярин, який «поскакивает на своем добром коне, а злеченым доспехом посвечивает», то в списках XVII століття він вже чернець і навіть старець².

У пространній редакції літописної повісті з'являються нові деталі. Наміри Мамая конкретизуються: «...Пойдем на русского князя и на всю Русскую землю, якожи при Батый цари бывши, и христианство потеряем, а церкви Божия попадим огнем, а закон их погубим, а кровь христианскую прольем»³.

Доповнюються і мотиви великого князя. Він як і у короткій літописній версії виступає «за правоверную веру крестьянскую и за святые церкви, и за вся крестьяне», але тепер він бере «с собою скипетр Царя Небесного, непобедимую победу, и восприим Авраамлю доблесть»⁴.

Відповідно, отримує благочинний князь і сакральну допомогу: «...хотя человеколюбивый Бог спасти и свободити род христианский молитвами Пречистой Его Матери от работы измалтских от поганого Мамая и от сонма нечистиваго Ягаила, и от велеречиваго и худаго Олга рязанского, не

¹ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 282.

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 291.

³ Софийская первая летопись. Стб. 455.

⁴ Софийская первая летопись. Стб. 457

снабдевшего своего христианства, и придет ему день великий Господень в суде»¹.

Додатковим підтвердженням богоугодності дій великого князя стає ще один новий сюжетний хід — благословіння, яке він одержує від Сергія Радонезького: «...Великий же князь Дмитрии Иванович прииде к реце к Дону за два дни до Рожества святыя Богородица, и тогда приспела грамота от преподобного игумена Сергия от святого старца благословелная, в ней же написано благословение его таково, веля ему битися с татары...чтобы еси господине, такы и пошел, а поможет ти Бог и святая Троица...»².

В цей драматичний момент літописець підкреслює значення божественної допомоги проведенням особливої паралелі зі святим письмом: «...Великий же князь Дмитрии Иванович, слышав невеселую ту годину, что идут на него вся царства, творящие безакония, а ркуще: Еще наша рука высока есть»³.

Богообраність війська великого князя підкреслюється описом зброї, що містить у собі відсилку до бінарної складової християнського вчення - старого та нового заповітів, Закону та Милості⁴, «...извлекоша оружия своя обоиюдоустри в руках их»⁵.

При цьому продовжує розвиватися тема про незаконність домагань Мамая. Саме в розлогій літописній повісті з'являється формулювання, які досить часто цитують історики⁶: «...Окаянные же Мамай разгордевся и мнев себе акы и царя, и нача злые свет творити и темные своя и поганые князи звати»⁷. Таким чином, вже у літописному описі вводиться ідея про

¹ Софийская первая летопись. Стб. 455.

² Софийская первая летопись. Стб. 461.

³ Софийская первая летопись. Стб. 456-457.

⁴ Данилевский И. И. Д18 Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.); Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. С. 333-335

⁵ Софийская первая летопись. Стб. 464.

⁶ Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.:Аспект Пресс, 2001. С. 284

⁷ Софийская первая летопись. Стб. 455

«незаконного царя», якому має чинити супротив справжній православний володар.

Слід також додати, що найважливішою ідеєю пространної редакції літопису була ідея об'єднання російських сил для боротьби проти зовнішніх ворогів. Не менш характерна для цього зводу інша тема: різкий осуд братоненависницької внутрішньої боротьби між князями, що полегшує успіхи поганам. У повісті про Куликовську битву головною негативною постаттю опинявся поборник бесерменський, новий Святополк, Олег Рязанський. В оповіданні зводу 1408 року, що служив джерелом для повісті, засудження Олега не було. У слові про життє Дмитра Донського, вмираючий князь закликав своїх нащадків мати мир і любов проміж собою і погрожував їм бідами в разі порушення цієї клятви¹.

Вперше з великої редакції повісті ми дізнаємося про те, де безпосередньо знаходився Дмитро Іванович під час битви і чим він був зайнятий. Тут великий князь Дмитро виступає у пространній редакції твору як благовірний князь, герой, що об'єднав розрізнені руські князівства, та виходячи з його протиставлення Олегу Рязанському і засудження роздробленого стану руських князівств і князівських міжусобиць - як князь миротворець. Значення цієї неявної деталі підкріплюється авторитетом святого письма, оскільки вона апелює до схвалюваної в біблійній моделі поведінки та до однієї з «заповідей блаженства» — Блаженні миротворці, бо вони синами Божими наречуться².

Куликовська битва, безсумнівно, стала поворотним пунктом в становленні нової самосвідомості російських людей. Виступи проти Орди відбувалися все ще в рамках колишніх уявлень про відносини між російськими князями та ординськими ханами, і ще не могло бути мови про антиординську боротьбу. Проте, з часом сам факт битви і перемоги над

¹ Лурье Я. С. Общерусские летописи. С. 110

² Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII- XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 291.

ординським військом незабаром став розглядатися, як своєрідний прецедент, який дозволяв розглядати супротив царям, якщо вони були «беззаконними», як легітимний, а руські князі поступово отримують новий статус, все більше наближаючись у власному сприйнятті і в очах оточуючих до статусу царя. Все це створювало зовсім нові умови для сприйняття того, що відбувається і, перш за все, для осмислення відносин з Ордою і ординськими правителями.

Династична війна, що розгорілася після смерті Дмитра Івановича вщухла тільки в 1453 р зі смертю Шемяки в Новгороді. Це була боротьба за першість на Русі, за те, хто очолить подальше об'єднання російських земель. В результаті «гніздо Калити» було ліквідовано... На зміну прийшла сім'я великого князя, а там був уже лише крок і до одного самодержця, на зразок Івана Грозного¹.

Цей крок робить син Василя Темного, Іван III Васильович, та онук - Василь III. Політика централізації влади, що проводиться московськими князями, привела до переходу доль в руки родичів великого князя, але не знищила саму питому систему. Навіть Іван III, який приєднав до Москви більшу частину вцілілих руських князівств - Твер, Ярославль, Ростов, а також величезну Новгородську землю, - формально розділив свої володіння між синами, хоча лєвова їх частка дісталася спадкоємцю Василю III. Він продовжив процес централізації².

Справа в тому, що за характером походження своєї влади давньоруський князь був вождем своєї військової дружини і взаємовідносини між князем та його дружинниками залишалися такими ж, навіть і тоді коли люди з оточення князя давно перестали бути дружинниками - членами спільноти людей, що мешкали разом з князем у одного "вогнища", а перетворилися на бояр і дітей боярських - васалів князя, які мають уже і свої землі і своїх

¹ Зимин А.А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. М.: Мысль, 1991. - С.210

² Пчелов Е.В.. Рюрик, <https://www.litmir.me/br/?b=191766&p=75> (дата обращения: 14. 04. 2021.).

підданих. Відношення ці будувалися на основі свого роду неписаної угоди: васали мали вірно служити князю - полководцю (передусім на війні), в разі необхідності жертвувати за нього своїм життям, а князь - надавати їм «достойную честь», щедро наділяти воєнною здобиччю і жалувати їм в кормління «грады» й «волости». При виконанні своїх зобов'язань їх єднала непорушна вірність.

Такі погляди знайшли своє відображення навіть в текстах створених в духовних колах. Автор так званого «Слова на поучение ко всем крестьянам», наприклад, закликав слухачів: «Князю вашей земли, покоряйтесь, не рцете ему зла в сердце своем и прийте ему головою и мечем», бо тоді «не возмогут противитися инии князю вашему».

Риси такого уявлення про носіїв влади і їх відносин зі своїми васалами легко виявляються в розповідях літописних зводів першої половини XV століття про видатних правителів другої половини XIV століття. Так, в тверському літописному зводі XV століття великий князь Михайло Олександрович виступає перш за все як полководець, який «хвален бе зело по всей земле Тферстей. мужества ради и крепости» и «сладок же беаше дружине своей», бо роздавав дружинникам усе «елико имяше»¹.

Більш детальну характеристику ці близькі довірчі напівпатріархальні відносини правителя зі своїми васалами отримали в московському творі того ж часу «Слово о житии и преставлении великого князя Дмитрия Ивановича, царя русьскаго». Звертаючись до бояр в своїх передсмертних промовах, великий князь згадував про спільні військові походи і допомоги, наданої йому на ратному полі: «С вами на многие страны мужествовах, вами и противным бых страшен в бранех и поганых с Божьею помощью низложих». Далі великий князь нагадував боярам про те, як він виконував свої обов'язки по відношенню до них: «Под вами города держах и великия власти, никому

¹Флоря Б. Иван Грозный. С. 65

же вас зла сотворих, ни силою что отьях, ни досадах, ни укорих, ни разграбих, ни избесчинствовах, но всех любил и в чести держал». Як би підсумок всьому сказаному підводять слова: «Вы ж не нарекошеся у мене бояре, но князи земли моей»¹.

Освіченим колам давньоруського суспільства (насамперед духовенству) було відомо і інше уявлення про владу, що склалося в Візантійській імперії і перенесене на російський ґрунт зі слов'янськими перекладами «Номоканона» (зборів рішень церковних соборів, а також імператорських декретів, що стосуються церкви) та інших пам'яток, що відображають традиції візантійської політичної думки.

Характерні для Візантії уявлення про владу імператора почали формуватися в IV столітті, коли християнство стало панівною релігією в Римській імперії. Імператор, згідно з цими уявленнями, - єдиний глава земного світу (який якщо не є, то в кінцевому підсумку повинен стати християнським), обраний для управління самим Богом; його становище на землі - недосконале земне відображення положення Бога, як владки всього Космосу, його діяльність - недосконале земне наслідування діяльності Бога².

Звідси випливало уявлення про владу імператора як абсолютну, нічим не обмежену. Так, наприклад, імператор був єдиним джерелом права (зустрічаються ще в ранньовізантійських текстах згадки про «волі народу», або про видання законів сенатом, згодом подібні згадки повністю зникають). Правда, у багатьох візантійських текстах ми можемо знайти міркування про те, що діяльність правителя повинна мати на меті благо підданих, що він повинен забезпечити здійснення справедливості, що, створюючи нові закони, він повинен подавати підданам приклад у виконанні законів вже діючих, але мова йшла про свого роду морально-етичні зобов'язання, за порушення яких правитель ніс відповідальність тільки перед Богом. Подібно

¹ Флоря Б. Иван Грозный. С. 65

² Флоря Б. Иван Грозный. С. 65-66.

Божої, влада імператора була не тільки абсолютною, але і всебічною, зачіпаючи самі різні сфери суспільного життя¹.

Правда, з плином часу повноті імператорської влади в Візантії були поставлені обмеження. Імператор не мав права одноосібним рішенням вносити зміни у вчення церкви, що були постановлені рішеннями Вселенських соборів. Такому правителю, на думку ряду представників візантійської суспільно-політичної традиції, піддані могли відмовити в покорі. З цього, однак, не можна зробити висновок, що церква і все, що з нею пов'язане, перебували за рамками сфери діяльності імператорської влади. Якщо набуття істин віровчення було справою отців церкви, то сама їх діяльність організовувалася імператорами, які скликали єпископів на собори і голосували на них. І це зрозуміло, тому що, відповідно до візантійської традиції, найважливішим завданням імператорської влади було не тільки забезпечення порядку в суспільстві, а й керівництво членами цього суспільства на їх шляху до порятунку. Саме так в кінці VI століття визначав завдання, що стоять перед імператорською владою, папа Григорій Великий в листі до імператора Маврикія. Бог, писав папа, дав візантійським імператорам владу «над всем человечеством для того, чтобы они помогали желающим делать добро, чтобы шире открывали людям дорогу, ведущую в небеса, чтобы царство земное служило Царству Небесному»².

Аналогічним чином розуміли свої обов'язки перед Богом і самі візантійські імператори. Імператорські декрети, що регулювали різні сторони життя церкви і відносини церкву зі світським суспільством, увійшли до складу «Номоканона» - зводу законів, які визначали життя церкви, і користувалися авторитетом не меншим, ніж рішення соборів. Як особа, яка здійснює верховний нагляд над виконанням церквою своїх обов'язків, імператор неодноразово втручався в справи київської митрополії,

¹ Флоря Б. Иван Грозный. С. 66.

² Флоря Б. Иван Грозный. С. 66.

підпорядкованої константинопольському патріарху. Соборне визначення 1380 р. про розділ цієї митрополії відкривалося словами про те, що «высочайший и святой самодержец, поборник и предстатель церкви, отомститель и защитник ее прав приложил все старания к тому, чтобы исправить русскую церковь». Імператор був охоронцем чистоти віри, гарантом її збереження в межах християнського світу; він же повинен був піклуватися про поширення християнства за межі цих кордонів. Саме в цій якості він і виступав як відзеркалення небесного Бога ¹.

Ці уявлення про владу в тій чи іншій мірі були відомі в Стародавній Русі порівняно рано. Уже в літописне оповідання про вбивство Андрія Боголюбського (1174 рік) було включено вислів візантійського письменника VI століття диякона Агапіта: «ество бо земним подобный є будь-якій людині цар, владою ж сану, яко Бог». Однак всі ці ідейні запозичення мало впливали на суспільне життя. Так, поширилось, під впливом Візантії уявлення про князівську владу, як владу - встановлену Богом, це ніяк не вплинуло на традиційні відносини князів зі своїми дружинниками, а пізніше - зі своїми боярами. Сам характер цих відносин не сприяв перенесенню візантійських уявлень про владу, на давньоруську².

Ситуація почала змінюватися з об'єднанням російських земель навколо Москви. Відбулося різке посилення влади государя - московського великого князя. Почався перехід від відносин правителя і васалів, заснованих на неписаних угодах, умови яких, однак, були добре відомі обом сторонам і ними дотримувалися, до іншого типу відносин - між правителем і підданими. Такі відносини в давньоруському суспільстві закономірно виявили інтерес до візантійських уявлень про владу. Зростанню такого інтересу сприяло і вплив деяких зовнішніх факторів³.

¹ Там само. С.67.

² Там само. С.67.

³ Флоря Б. Иван Грозный. С. 67.

До середини XV століття існувала одна серйозна перешкода на шляху до прямого перенесення візантійських уявлень про владу на російський ґрунт. Візантійські уявлення про владу з'єднувалися в візантійській традиції лише з особою імператора, як єдиного глави християнського світу і не поширювалися на інших правителів, які живуть в межах цього світу. В кінці XIV століття константинопольський патріарх Антоній, висловивши слова апостола Петра: «Бога бійтеся, царя поважайте», пояснював великому князю Василю Дмитровичу, що «не сказал царей, но царя, указывая на то, что один только царь во вселенной». Апостол, роз'яснював він далі, говорить «о царе природном, которого законоположения, постановления и приказы исполняются во всей вселенной, и его только имя повсюду поминают христиане, а не чье-либо другое»¹.

Вперше в творчості московських книжників «царського» титулу удостоїлися предки великого князя Василя II, київські князі в лиці князя Володимира Святославовича. Наділення «царським» титулом князя - хрестителя Русі, родоначальника християнських государів на Русі, визнаного церквою святим і рівноапостольним, відбулося в рамках оригінальної давньоруської літератури: в «Посланні московського великого князя Василя II Васильовича константинопольському патріарху Митрофану II»².

В політиці Російської держави XVI ст., ідеологія, була основою і величчю цієї держави, грала більш важливу роль, ніж зазвичай в середньовічних державах. Звичайно, вже в давньоруських князівствах політичні суперечки нерідко мали релігійно-ідеологічне обґрунтування, і, сварячись між собою, князі посилялися на церковні авторитети. Але центром

¹ Там само. С.68.

² Шевченко М. Н. Идея «Царской» власти в интерпретации русских книжников второй половины XV в. Вестник ОмГУ. 2009. №1. С. 87.

православ'я був Константинополь, і авторитет константинопольського патріарха протягом багатьох століть залишався непорушним ¹.

В середині XV століття в цьому відношенні відбулися значні зміни. Візантійський імператор, змінив свою місію захисника і охоронця чистоти православ'я, попрямував в Італію до римського папи і сприяв укладенню там у Флоренції в 1439 році церковної унії, за якою православна церква прийняла латинське віровчення і підкорилася верховній владі папи римського. В 1453 році, турки-османи взяли штурмом Константинополь і поклали кінець існуванню візантійської імперії, що було прийнято давньоруським суспільством як «Божа кара» за відступ греків від істинної віри. У той же час, в кінці XIV-XV століття, багато інших православних держав були завойовані османами. Ті ж, хто вцілів (Дунайські князівства, грузинські царства), стали васалами турецького султана ².

Про те, як були сприйняті зміни російськими людьми того часу, найкраще свідчать слова псковського ченця Філофея, який писав в перших десятиліттях XVI століття: «Все христианские царства потопишась от неверных, токмо единого государя нашего царство едино благодатию Христовою стоит». Теорія «Москва - третій Рим», сформульована на початку XVI ст., стала не тільки духовною опорою існування православ'я, а й ідейною платформою категорії влади в середньовічній російській самосвідомості. Ідея псковського старця Філофея стала апологією російської незалежності як в церковному, так і в національному відношенні. Отримання церковної автокефалії, звільнення від золотоординського іга - всі ці події були перероблені давньоруським старцем як явища світового порядку, в результаті яких Русь стала єдиним і останнім носієм православної віри³.

¹ Лурье Я. С.. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.229.

² Флора Б. Иван Грозный. С. 68.

³ Синицына Н. В. Третий Рим.: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV — XVI вв.). М.: Индик, 1998. С 61.

У 1393 році константинопольський патріарх Антоній IV пише послання московського князя Василя I, в якому викладає «найбільш виразний маніфест візантійської ідеології» - принцип «симфонії», органічної єдності імперії і Церкви в єдиному політичному і юридичному порядку¹.

Візантійська політична ідеологія стійко зберігала концепцію «візантійської ойкумени»², наднаціональної спільності християнських держав, центром якої був Константинополь, а вся Східна Європа - периферійним доменом. Згідно візантійським уявленням, на чолі ойкумени знаходився візантійський імператор, «ромейський» василевс, який вважався батьком «сім'ї государів і народів»; правителі навколишніх держав йменувалися як імператорські «сини», «брати», «друзі», займаючи відповідне місце в ієрархії³.

З середини XV ст. становище змінилося. Флорентійська унія православної і католицької церкви не була прийнята в Москві, а після того як константинопольські патріархи визнали главою російської церкви не московського, а західноруського митрополита, великі князі оголосили православ'я греків «изрушившимся». Завоювання Константинополя турками в 1453 р уможливило фактичну автокефалію російської церкви⁴.

Думка ж про перевагу російського Православ'я над грецьким знайшла після падіння Візантійської імперії багатьох прихильників в Московській державі⁵. Старець псковського Елезара монастиря Філофей у посланні Василю III і сформулював погляд на московську державу як осередок всього Православного світу. Філофей прямо заявляв, що грецьке царство

¹ Петрик Нина Николаевна. Симфония властей в период правления ивана IV Грозного. Философия права. 2015. №2 (69). С. 98.

² Obolensky D. The Byzantine common wealth: Eastern Europe, 500-1453. N.Y.; P. 114.

³ Синицына Н. В. Третий Рим.: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV — XVI вв.). М.: Индрик, 1998. С. 61-62.

⁴ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.229-230

⁵ Заяц И. К. Государственные идеологии - византийское наследство (70-90 гг. XV в.). Вестник Омской Православной Духовной Семинарии. 2017. №1. С. 199.

«разорися» через те, що греки «предаша православную греческую веру в латинство»¹.

Про автора концепції «Москва - третій Рим» відомо небагато. Не викликає сумнівів лише його чернече ім'я - Філофей. У заголовках послань він названий старцем псковського Єліазарова монастиря. Час життя старця, констатує дослідник А. В. Кореневський, встановлюється за непрямими ознаками. Найперша з дійшли до нас творів Філофея - послання з нагоди «морової пошесті» - датується одна тисячі п'ятсот двадцять першим роком. Оскільки автор названий старцем, на той час він, мабуть, уже був у похилому віці. Останнє за часом твір Філофея, довгий час вважалося «Посланням царю Івану Васильовичу», швидше за все, було написано в 1547 році у зв'язку з підготовкою псковського посольства в Москву².

Філофей розглядає Русь у контексті християнського світу, як останню нездоланну фортецю православ'я, тобто Божественної істини. Московська держава представляється в творах старця оплотом біблійної історії, а її государ - і смиренним носієм хреста³. «Скажем несколько слов о нынешнем православном царстве пресветлейшего и высокостолнейшего государя нашего, который является единственным христианским царем во всей поднебесной и браздодержателем святых Божиих престолов святой вселенской апостольской Церкви»⁴. Так пусть знает твоя державность, благочестивый царь, что все православные царства христианской веры сошлись в едином твоём царстве: один ты во всей поднебесной христианам царь»⁵.

¹ Филофей Псковский. Послания старца Филофея. Памятники литературы Древней Руси. Конец XV - первая половина XVI вв. М.: Изд-во художественной литературы, 1984. С. 427.

² Кореневский А. В. По следам Филофея. Опыт реконструкции биографии древнерусского книжника. М.: Владос, 1998., С. 64.

³ Кожаев М.М. Категория власти согласно концепции «Москва - третий Рим». С.13.

⁴ Филофей Псковский. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV — первая половина XVI вв. М.: Изд-во художественной литературы, 1984. С. 425.

⁵ Филофей Псковский. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV — первая половина XVI вв. М.: Изд-во художественной литературы, 1984. С. 441.

Третій Рим замінює, а не продовжує Другий. Завдання не в тому, - пояснює мислитель, - щоб продовжити і зберегти безперервність Візантійських традицій, але в тому, щоб замінити або якимось повторити Візантію, - побудувати новий Рим замість колишнього¹.

Що слід зробити, щоб Росія не розділила долю інших православних держав? Це питання цілком відчутно, з середини XV століття в давньоруській суспільній свідомості.

Для освічених кіл давньоруського суспільства (насамперед духовенства) падіння Візантійської імперії стало свого роду катастрофою світового порядку - зі зникненням інституту імператорської влади, зник верховний гарант збереження традиційного порядку в світі як в світській, так і в духовній сфері. Тож не дивно, що з'явилась гостра потреба в тому, щоб заповнити вакуум, що виник².

Перші результати можна виявити в тексті так званого «Слова на латину», написаного в 1461-1462 році в зв'язку зі зведенням на кафедру митрополита Феодосія. Головний герой цього твору - великий князь московський Василь Васильович, який відстояв чистоту православ'я, відкинувши унію, укладену у Флоренції, і зберіг самостійність московської митрополії перед обличчям латинської загрози. Бог «спас русскую церковь», стверджує автор Слова, «обличением Богом вразумлеваемого великодержавного Василья Васильевича, в благочестии цветущаго царя всей Руси». Образ Василя Васильовича протистоїть в «Слові» візантійський імператор, який «увязнув» «в сети злата», піднесеного йому латинянами, «сеятель злочестия показася» і тим привів до смерті «царствующий град». Навпаки, Василь Васильович не тільки зумів зберегти в чистоті православну віру в Руській землі, а й поширив православне вчення серед іновірних: «Многих от язык агарянского племени и от жидовского роду и от иноверных,

¹ Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2006., С.45.

² Флоря Б. Иван Грозный. С. 69.

благоразумием от тмы на свет изведе». В «Слове» ми ще не знаходимо прямого твердження, що великий князь Московський зайняв у світі те місце, яке раніше належало візантійському імператору, але була закладена основа для того, щоб подібний висновок був в подальшому зроблений¹.

Такий висновок був зроблений, в передмові до «Изложения пасхалии на осмью тысящу лет», написаному в 1492 році главою руської церкви митрополитом Зосимою. Розпочавши з цитування євангельського передбачення: «И будут первин последний и последний первин», і розповівши про затвердження християнства Костянтином Великим закладення «града Константина» — «еже есть Новый Рим», Зосима закінчив свій виклад словами: «Ныне же в последняя сия лето, прослави Бог. благовернаго христоролюбиваго великого князя Ивана Васильевича, государя и самодержца всея Руси, нового царя Константина новому граду Константину — Москве и всей Русской земли и иным многим землям государя»².

Саме в період царювання Василя були розроблені теорії і концепції про високе походження великокнязівської влади. Як приклад слід привести слова колишнього митрополита київського, Спиридона, який стверджував, що коріння Рюривич йдуть до самого римського імператора Августа, а «шапка» Володимира Мономаха та інші регалії надіслані грецьким імператором Костянтином³.

Перші спроби осмислення нових обставин, що виникла після розриву з патріархом, були зроблені людьми, які займали дуже самостійні ідеологічні позиції. У 1493 Іван III формально приймає титул "Великого князя всієї Русі". Він - "самодержець", що не потребує закордонної санкції своєї влади⁴.

¹ Флоря Б. Иван Грозный. С. 68

² Там само. С.68.

³ Клименко А. Н. Духовный аспект геополитики Руси во второй половине xv-первой половине xvi вв // Вестник Московского государственного лингвистического университета. С. 6.

⁴ Гончар Л.Ф. Философия Учебное пособие. 4.1. М. МГИУ 2000. С. 277.

Ідея «Москви - нового града Константина» була висунута митрополитом Зосимою, пов'язаним з єретичним рухом кінця XV ст.; Зосима сміливо відносив новозавітне пророцтво «первые - будут последними, последние - первыми» до греків і росіян. Виступаючи проти системи поставлення ієрархів, встановленої греками, єретики ставили під сумнів такі найважливіші інститути православної церкви, як чернецтво і монастирі. Аж до початку XVI ст. Іван III, який прагнув до секуляризації земельних багатств монастирів, надавав явну підтримку єретикам; викривачі брехні і захисники чернецтва на чолі з Іосифом Волоцьким виступали з різкою критикою великокнязівської влади¹.

З початку XVI ст. становище змінилося. Перед обличчям дружного опору духовенства великокнязівська влада відмовилася від планів реформації і погодилася на розправу з єретиками. У XVI ст. ідеологія російської державної влади розробляється головним чином авторами ортодоксально-церковного напрямку, але в основі її лежать в значній мірі ідеї, висунуті вільнодумцями кінця XV ст. розвиваючи теорію «Москва - новий град Константина». Філофей пише в першій чверті XVI ст. своє послання (або кілька послань) про «Москву - третій Рим»; приблизно в ті ж роки колишній товариський ієрарх Спиридон заявляє (в «Послании о Мономаховом венце») про походження росіян государів від «сродника Августа-кесаря» легендарного Пруса².

Поява концепції «Москва — третій Рим» була зумовлена унікальним історичним моментом. На заключному етапі створення Московської держави, тривав процес розпаду Золотої Орди, і відбулося падіння Візантійської імперії. В наслідок чого Московське царство виявилось незалежним політично, а церква втратила підтримку з боку Вселенського

¹Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.230.

²Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.230.

патріарха. У взаєминах між церквою і владою одночасно визрівають іосіфлянська і нестяжательська концепції. Особливий спосіб пояснення цих подій був пов'язаний з релігійною свідомістю людей епохи середньовіччя. Есхатологічні очікування, пов'язані із закінченням сьомого тисячоліття, посилювали відчуття прийдешніх глобальних змін. В результаті цих процесів виникає потреба в створенні теорії, яка б пояснювала ситуацію, що склалася.

У подальшій культурно-історичній практиці концепція «Третього Риму» інтерпретувалася відповідно до двох цілей - зміцнення російської державності і православної релігії¹.

Описані процеси переживаються особливо гостро у Псковській землі, яка нещодавно була приєднана до Московського великого князівства. Саме тут з'являється на світ концепція, яка відповідає на поставлені історичною епохою питання. У посланні Філофея «Против звездочетцев» поєднано релігійний, історіософський, політичний, етичний і антикатолический зміст. Концепція Філофея ґрунтується на богословському фундаменті, з якого беруть свій початок історіософський, політичний, антикатолический та інші аспекти². Вибірні царства на землі зберігають в собі «Вечный Рим», метафізичне царство. Це продовжується до тих пір, поки влада і церква дотримуються «истинной веры». Коли ж вони відмовляються від цієї місії, «Вечный Рим» переходить до іншої країни. Москва є третім і останнім правонаступником «Вечного Рима». Це має відображатися в положенні монарха і церкви всередині держави (політичний і церковний аспекти теорії).

В XVI столітті з цільної конструкції Філофея виділяються релігійний і політичний аспекти, які використовуються владою і церквою в своїх

¹Клюкина Л.А. Конституирование мифологемы империи в русском культурном сознании (XV-XVI вв.). Международный журнал исследований культуры. 2014, №1, с.68.

² Шушпанов Е. С. Трансформация идей старца Филофея в XV1-XV11 вв. Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2009. №2 (Философия). С. 197.

інтересах. У XVI столітті та першій половині XVII століття у свідомості влади, церкви і простого населення Московської Русі закріплюються уявлення про себе, як про державу з особливою місією зберігання істинної віри. Іван Грозний на основі ідеї богообраності царської влади створює свою теорію самодержавної влади. Спираючись на думку про Русь як про останнє православне царство, церква домагається встановлення патріаршества.

Усвідомлення особливої місії міцно закріпилося у свідомості влади, і населення до середини XVII століття¹. Своєрідним підсумком роздумів про долю православного світу і ролі, яку повинна відігравати в ньому Росія, стала теорія «Москвы — третьего Рима», вперше сформульована в посланні старця Філофея псковського Елеазарова монастиря московському диякону Місюрі Мунехіну, написаному на початку 20-х років XVI ст.

Погляди Філофея лише в кінці XVI століття стали частиною офіційної московської ідеології, а його категоричне переконання в тому, що «греческое царство разорилось и не созижеться», поділялося далеко не всіма з його сучасників. У ті ж 20-ті роки XVI ст., коли Філофей писав своє послання, в хронографі (викладі всесвітньої історії), написаному в Іосифо-Волоколамському монастирі, висловлювалось сподівання, що Бог, «погребеную яко в пепле искру благочестия во тме нечестивых властей возжет зело и попалит Измаилт нечестивых царства, и паки возставит благочестие и царя православна».

Однак в першій половині XVI століття при всіх відмінностях поглядів представників інтелектуальної еліти російського суспільства їх об'єднувало переконання в тому, що в православному світі Росія займає особливе, виняткове місце і від її дій будуть залежати долі цього світу².

¹ Шушпанов Е. С. Идеиное наследие инока Филофея в русской философской мысли, автореферат на соискание степени канд. философских наук, <http://www.dissercat.com/content/ideinoe-nasledie-inoka-filofeya-v-russkoi-filosofskoi-mysli> (дата обращения 14.03.2021)

² Флоря Б. Иван Грозный. С. 69.

Уявлення про особливу роль, російського государя, в середині XVI століття стало розділяти і православне духовенство за межами Російської держави. Звертаючись до Івана IV, східні патріархи називали його «надеждою и упованием всех родов христианских», яких він звільнить «от варварской тяготы и горькой работы (рабства)»¹.

На російського государя лягала та місія по збереженню та утвердженню православ'я в усьому всесвіті, яку, як виявилось, не зміг здійснити візантійський імператор. Як писав в той час невідомий давньоруський книжник, «един православный русский царь в всей поднебесной яко же Нои в ковчезе спасенный от потопа, правя и окормляя Христову церковь и утвержаа православную веру». У цьому висловлюванні з великою силою виражено переконання, що влада православного російського государя є єдиною точкою опори в світі «нечестя» (подібно до ковчегу Ноя в водах потопу) і що від його мудрого керівництва залежать долі і православної церкви, і православної віри².

Наведені вище тексти досить ясно говорять про те, що в нових умовах на руського государя став переноситися весь комплекс уявлень, який був пов'язаний з інститутом імператорської влади в візантійській державі.

Коли автор розповіді про взяття Смоленська називає Василя III «пастирем і вчителем» православних, а Філофей звертається до нього «браздодержателем святых Божьих престолов святой вселенской апостольской церкви», вони наділяють російського государя тими прерогативами, які раніше належали тільки візантійській імператорській владі³.

В творах Іосифа Волоцького, одного з найбільш видатних діячів російської церкви кінця XV-XVI століття, ми маємо, найбільш яскраве зображення процесу перенесення візантійських уявлень про імператорську

¹ Там само. С.69

² Там само. С.70.

³ Флоря Б. Иван Грозный. С. 70.

владу на особистість російського государя. Суворий охоронець чистоти віри, Іосиф засвоїв уроки візантійських традицій. Він відкидав владу тих правителів, які намагалися довільними рішеннями змінювати традиційне віровчення. Православні, писав константинопольський патріарх Антоній великому князю Василю Дмитровичу, «відкидають царів, які були єретиками, шаленіли проти церкви і вводили розбещені догмати». Відповідно з цим Іосиф Волоцький писав в 7-му слові свого «Просветителя»: «Аще же есть царь над человеки царствуя, над собой же имать царствующа страсти и грех, сребролюбие и гнев, лукавство и ярость, злейши же всех — неверие и хулу, таковой царь не Божий слуга, но диаволь, и не царь, но мучитель». Іосиф навіть закликав підданих коритися наказам такого монарха: «И ты убо такового царя или князя да не послушавши, на нечестие и лукавство приводяща тя, аще мучит, аще смертию претить!»¹.

Однак зовсім іншими були уявлення Іосифа про владу руського царя, вірного православ'ю. При цьому, на відміну від авторів візантійських трактатів, Іосиф бачив такого правителя в сучасному йому руському государі, в великому князі Василю III. Земна влада цього государя представлялася йому недосконалим земним відображенням влади «небесного Бога». Звертаючись до Василя III, він писав: «По подобию небесной власти дал ти есть небесный царь скипетр земного царствия».

Так на російському ґрунті стверджувалась уява про владу государя, як владу абсолютну і всеосяжну, при якій не було місця для будь-яких договірних відносин між государем і підданими².

Визнання такого характеру влади государя не визначає питання про те, як ця влада буде діяти, якими засобами вона буде домагатися вирішення поставлених перед нею цілей. Характерне для візантійської традиції уявлення про владу царя, як недосконале земне відображення влади Бога

¹ Там само. С. 70.

² Флоря Б. Иван Грозный. С. 70-71.

можна зустріти не тільки в творах Іосифа Волоцького. Максим Грек в посланні до Івана IV також писав, що цар «є образ живий і бачимий самого царя небесного». З цього відомий грецький книжник робив висновок, що так як Бог «єством благ є, весь правда, весь милість, весь щедрий до всіх, що укупі живуть на землі», то і цар повинен, наслідуючи Богу, так само поступати по відношенню до своїх підданих¹.

Іосиф Волоцький, суворий охоронець чистоти віри і гонитель єретиків, навпаки, робив наголос на ролі влади в очищенні світу від зла, від явищ, які порушують спокій в суспільстві і загрожують чистоті віри. Говорячи про обов'язки царя рятувати підданих від «треволнення. душевна и телесна», Іосиф далі пояснював, що «душевное бо есть треволнение еретичьско учение, телесное же есть треволнение — татьба и разбойничество, хищение и неправда». Згідно Іосифу, найважливішим завданням було завдання боротьби з релігійним інакомисленням, поширення якого могло призвести до смерті душ підданих, ввірених Богом піклуванню царя. Звертаючись до Василя III, Іосиф пояснював, хто «волю давши» людям, що творять зло, той буде відповідати перед Богом. При виконанні цих завдань влада повинна спиратися на насильство: судити, ув'язнювати і піддавати страті. «Страшен будеши сана ради и власти царские и запретиши не на злобу обращаться, а на благочестие» , - писав Іосиф Василю III. Порівнюючи царя з сонцем, Іосиф Волоцький віддавав перевагу першому: світло сонця припиняється з настанням ночі, а цар постійно «светом истинным обличает тайнаа неправды».

Таким чином, внесок Іосифа Волоцького в розвиток давньоруської громадської думки полягав у тому, що на сторінках своїх творів він створив образ російського государя, багато в чому відтворюючи риси образу імператора в традиції візантійської «імперської теології». Завдяки його

¹ Там само. С.71.

творчості в давньоруській суспільній свідомості міцно утвердилося уявлення про те, що головним обов'язком государя є очищення суспільства від носіїв вад, які загрожують стабільності соціального і духовного життя (розбійників і єретиків).

Одним з творів, в яких Іосиф Волоцький розвивав свої ідеї, було 16-те Слово «Просветителя» — книга, яку уважно читав у 50-і роки XVI ст. Іван IV¹.

Іосиф Волоцький мав широке коло учнів і прихильників, багато з яких були вельми впливові. Його наступник по керівництву монастирем ігумен Данило став на початку 20-х років XVI століття главою московської митрополії. До числа послідовників і шанувальників Іосифа Волоцького належав і митрополит Макарій. Тому не може викликати подиву той факт, що протягом першої половини XVI століття з'являлися все нові тексти, в яких повторювалися образи правителя, створені Волоцьким ігуменом. Одним з таких текстів стало вже згадуване «Похвальное слово» Василю III, написане в зв'язку з народженням довгоочікуваного спадкоємця - княжича Івана. У 1547 році витяги з творів Іосифа Волоцького були включені митрополитом Макарієм в чин вінчання на царство Івана IV².

Інформація про Росію як про єдину в світі країну, що зберегла праву віру, було вельми величною, але і вельми відповідальною. Якщо істина зосереджена у нас, а весь навколишній світ духовно «порушено», то, будуючи свою державу, росіяни повинні йти якимось абсолютно новим шляхом, а на чужий досвід спиратися лише в крайньому випадку - як на негативний досвід³.

Складнощі, пов'язані з такою ідеологічною позицією, дуже ясно виявляються в творчості письменника, якому судилося в самому початку

¹ Флоря Б. Иван Грозный. С. 71.

² Флоря Б. Иван Грозный. С. 72.

³ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.230.

царювання Івана IV висловити слова, які стали програмою цього царювання - Івана Пересветова¹.

В текстах Івана Семеновича Пересветова, як представника російського служивого дворянства XVI ст., ми виявили, перш за все, заклик до боротьби з одвічними російськими бідами - самоуправством органів влади на місцях, бюрократією, казнокрадством. Гарячий патріотизм автора, особиста хоробрість і багатий військовий досвід дають публіцисту можливість, використовуючи досвід європейського та турецького військового справи, запропонувати молодому царю комплекс реформ російської армії і державного управління в цілому².

Повертаючись до історії падіння Царьграда і перемоги Магмет-султана над греками, Пересветов пояснював ці події «кротостью» грецького царя Костянтина: « Не мочно царю без грозы быти; как конь под царем без узды, тако и царство без грозы»³. Він передрікав молодому царю: «Ты государь грозный и мудрый, на покаяние приведешь грешных и правду во царстве своем введешь»⁴. При таких условиях «бог покорит недругов ноги (царя), и он будет обладать многими царствами».

Пересветов дає характеристику і Московській державі. «Таковое царство великое, и сильное, и славное, и всем богатое царство Московское, есть ли в том царстве правда?» — питав в його творах мудрий молдавський воєвода приїжджого «москвитина», той зізнавався: «Вера, государь, христианская добра, а правды нет». «Коли правды нет, то и всего нет!» відповів воєвода⁵. І дійсно, держава будується скоріше на адміністративних засадах, аніж на релігійних⁶.

¹ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.230.

² Фролов Д.В. Иван Пересветов как языковая личность XVI века. Вестник ВГУ: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013 №2. С.107.

³ Сочинения И. Пересветова. 1956, изд-во: Изд. Академии наук СССР, город: М. Л. С. 153.

⁴ Сочинения И. Пересветова. 1956, изд-во: Изд. Академии наук СССР, город: М. Л. С. 172.

⁵ Сочинения И. Пересветова. 1956, изд-во: Изд. Академии наук СССР, город: М. Л. С. 176

⁶ Веселовский С. Б. Приказной строй управления Московского государства. Русская история в очерках и статьях. Т. 3. Киев, 1912. С. 166.

За думкою Пересвєтова, поява такого правителя як Іван Грозний була передбачена багатьма мудрецами: «Пишут о тебе мудрые философы, что будет о тебе, о государе, слава вовеки, как о кесаре Августе или о царе Александре Македонском. И так начинают мудрые философы, что не будет таковой правды ни под всею подсолнечной, яко в твоём царстве государеве»¹. Саме Іванові судилося встановити в своїй державі, на додаток до віри, ще й «правду».

Погляди на носія верховної влади, князя, його ідеологічний образ, що прийшов у північно-руські землі з Києва, разом з політичною системою, літературною традицією та релігією, зазнав суттєвої еволюції протягом XIII-XVI ст. Виступаючи як благовірний мученик, покірний божій волі, у стосунках з татарським «царем», наприкінці XIII - початку XIV ст., починаючи з кінця XIV ст. він набуває нових важливих рис. У пам'ятках Куликового циклу до образу князя додаються риси захисника віри та церков від «поганих», оборонця «всех християн», захисника «руської землі», що починає розглядатися книжниками, як оплот саме правої віри — спочатку локальний, але поступово, зі зменшенням ролі Візантії та після її падіння, - як останній оплот істинної релігії. Слід звернути увагу на те, що головні риси ідеологічного образу верховного правителя Московської держави в цей час пов'язані з сакральною стороною життя і рівень цієї духовної легітимації влади значно зростає від XIII, до початку XIV ст. Саме тому Бакулов В. Д. зазначив що самодержавство будувалося у «сакралізованому просторі»².

¹ Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. М.: Аграф, 1998. С. 213.

² Бакулов В. Д. Доктрина Филофея Псковского «Москва - третий Рим» как видообразование положительной утопии. Научная мысль Кавказа. 2002. №15., С. 17.

Розділ 3

Заключний етап розвитку образу влади часів утворення єдиної централізованої держави часів Івана IV

Фінальний етап формування образу великого князя та царя у розглядаємий період відповідає періоду правління Івана IV. Особливість цього етапу полягає у тому що найвпливовішим книжником московської держави був сам цар. На формування світогляду та політичних поглядів Івана IV вплинуло важке дитинство, боярські інтриги та тягар відповідальності, який йому довелося взяти на себе. Для того щоб краще зрозуміти, як формувалися погляди першого московського царя, треба розглянути деякі ключові моменти з його біографії.

Іван IV Васильович - цар і великий князь всієї Русі, прозваний Грозним, народився в 1530 р. 25 серпня, помер 16 березня 1584 р. Трирічною дитиною залишився після смерті батька свого і був проголошений великим князем ¹. В Івана IV поєднувалися задатки великого державного діяча — і деспота, тонкого, красномовного літератора — і ката. З дитинства оточений лестоцями і казнокрадством, схилянням і палацовими інтригами, він був все ж більше тираном, ніж державним діячем. Грозний став першим з російських правителів, який ототожнив себе з державою, а тому, з одного боку, він вважав, що суперечити царю — це мало не державна зрада, а з іншого - виправдовував власну вседозволеність².

Іван Грозний був талановитою та освіченою людиною, офіційним та анонімним автором багатьох творів. Його можна віднести до видатних книжників Московської держави свого часу, а враховуючи його офіційний

¹ Иоанн IV Васильевич Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Иоанн_IV_Васильевич (дата обращения 17.02.2021).

² Духопельников В. М. Иван Грозный Серия «Знаменитые люди планеты» С.4

статус, він безумовно був самим впливовим книжником, Іван IV сам виступає ідеологом свого правління.

Для того, щоб знайти витoki поглядів Івана IV на владу, треба звернутися до важливих моментів царської біографії.

16 січня 1547 р Іван був вінчаний на царство. Царське вінчання не було новиною: дід вел. князя вінчав вже свого онука, Дмитрія. Самий титул вже зустрічається в грамотах, правда - більше в зовнішніх зносинах; у в. кн. Василя Івановича була печатка з царським титулом; відомі і його монети з тим же титулом. З падінням Царгорода думка про те, що Москва - третій Рим, а государ російський - спадкоємець царя грецького, все більше і більше вкорінювалася між книжниками¹. Карташев А. В. вважає що саме митрополит Макарій, що здебільшого не втручавсь в справу виховання молодого Івана, однак постарався у сприятливу хвилину донести йому дуже важливу для його влади ідею, саме - ідею вінчання на царство².

Акт церковного вінчання, проведений митрополитом Макарієм над Іваном IV являє знаменний момент церковній історії. У цьому знайшло своє завершення поступовий розвиток самосвідомості московських государів до ступеня самодержавних владик не лише в справах цивільних, а й церковних. Формально прийнятий титул «боговенчанного царя» вже остаточно юридично закріплював за ним ті прерогативи верховного піклування про інтереси православ'я і церкви, які належали візантійським імператорам і які вже в дуже значній мірі були привласнені самими московськими князями історичним шляхом³.

Здійснивши акт царського вінчання, митр. Макарій керувався при цьому не лише інтересами державними, скільки церковними ідеалами, що з'єднувалися в його уявленні з актом коронації. Християнське царство, за

¹ Иоанн IV Васильевич Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Иоанн_IV_Васильевич (дата обращения 17.01.2021).

² Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. М., 1993. С. 428-429

³ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. М., 1993. С. 429

теорією про Третій Рим, засвоєною і інтерпретованою на свою користь багатьма представниками духовенства, мало сенс і існувало лише для церкви, як її огорожа і твердження¹.

Але молодий государ, як показують деякі епізоди з його біографії, був ще далеко у своїх думках від державних справ.

Відвідавши Псков, великий князь зробив щедрі пожалування Псково-Печерському монастирю. Тим більше показово, що в складеному в цьому монастирі літописному зводі результати поїздки були оцінені досить суворо: великий князь покинув Псков, «не управив своей вотчины ничего». Головним чином він займався тим, що «все гонял на ямских», і населенню від його перебування було тільки «много протор и волокиты». Псковичі висловлювали невдоволення діяльністю свого намісника, князя Івана Івановича Турунтая Пронського. Однак, перебуваючи в Пскові, великий князь не доклав жодних зусиль для того, щоб залагодити конфлікт, і псковичам нічого не залишалося, як відправити своїх чолобитників (70 осіб) в Москву. Ті розшукали государя в одній з підмосковних резиденцій, селі Острові. Результатом чолобитної стало те, що «князь великий государь опалился на псковичь, сих безчествовал, обливаючи вином горячим, палил бороды да свечею зажигал и повеле их покласти нагих на земли», тільки поспішний від'їзд Івана IV в Москву врятував скаржників від ще більш суворого покарання.

Все це відбувалося на початку червня 1547 року. Таким чином, і в цей час молодий государ найжорстокішим чином відкидав спроби втягнути його в рішення насущних державних проблем, не приймав нічого, що могло змусити його відмовитися від тієї повної «потех» і розваг життя, вести яку він звик в останні роки. До цього часу Іван IV вже кілька місяців був царем².

Грозний був одним з найосвіченіших людей свого часу. Вихователями Грозного в юності були видатні книжники: поп Сильвестр і митрополит

¹ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. М., 1993. С. 430

² Флоря Б. Н. Иван Грозный С.16

Макарій. Обидва були укладачами найбільш значних книжкових підприємств свого часу: перший - Домострою, другий - дванадцяти томних «Великих Четвх Миней» (найбільш повного зібрання всіх читавшихся на Русі творів) ¹.

У посланні Сильвестра Івану IV уявлення про характер і призначення влади російського царя сформульовано з набагато більшою силою і переконанням, ніж навіть в творах Іосифа Волоцького. Вже на самому початку послання Сильвестр вітає молодого царя як «самодержца вечна, православныя веры истинного наставника, на Божиа враги крепкого борителя, Христовы церкви столпа неколебимаго» ².

За поглядами Сильвестра, для виконання цієї своєї важливої місії монарх обраний самим Богом. Він «скипетры царствия великого державу по закону прием крестной силой царя царем и господа господом». У Сильвестра не було сумнівів і у всесвітньому характері цієї місії, яка аж ніяк не обмежується кордонами Росії. Не випадково він писав, звертаючись до царя: «Господь Бог... нарек тя... вождя и учителя всемирна». У посланні князю Олександрю Борисовичу Горбатову Сильвестр писав про «христолюбивом Российском царствии, хотящем быти в последняя времена», а в посланні царю він називав Російську державу царством, яке «в веки не подвижетца» (тобто не перестане існувати). Історичною місією саме цієї держави і його глави є твердження у всьому світі єдиною істинної віри - православ'я. Саме на виконання цій' місії і були зроблені походи на Казань, оскільки «зело бо хочет сего Бог, дабы вся вселенная наполнилася православия». У посланні князю Олександрю Борисовичу Сильвестр писав, що саме Іван IV продовжує в даний час справу першого християнського імператора - Костянтина Великого: «Самодержець всея Руси... Божию благодаттю уподобився царю Константину, тою ж царською багрянницею обложен есть, те ж правоверия хоругви в руке своя

¹ Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.186

² Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 78

благочестно со держить». У посланні до царя Сильвестр малював образ світової християнської монархії, яка виникне під його егідою: «Обладает от моря до моря, и от рек до конца вселення — твоея и поклонятся тебе все цари земный и все языцы. И чесно буде имя твое перед всеми языцы и помолятся тебе всегда и все дни предстоят пред тобою».

Є вагомі підстави вважати, що ні від кого іншого, як від свого наставника молодий цар сприйняв уявлення про те, що він обраний Богом для того, щоб вести своїх підданих по шляху до спасіння і поширювати по всьому світу справжню віру - православ'я. Це уявлення стало основою поглядів самого Івана IV на характер своєї влади¹.

50-ті роки XVI століття стали для молодого царя часом посилених занять над книгами. В результаті він придбав ті пізнання богослов'я і давньої історії, завдяки яким пізніше неодноразово дивував іноземних співрозмовників, а у російських людей наступних часів отримав почесне прізвисько «словесной мудрости ритор». Можна не сумніватися, що в коло читання монарха дуже рано повинні були увійти твори давньоруських авторів, в яких йшлося про природу влади російського государя, і відомі в давньоруських перекладах твори візантійських письменників про природу влади візантійського імператора².

Російські джерела кажуть, що він був «во словесной премудрости ритор, естествословен и смышлением быстроумен»³ стверджують, що «в мудрости никим побежден бысть»⁴, У його творах зустрічається безліч посилань на літературні твори давньої Русі, Він приводив напам'ять біблійні тексти, місця з хронографів і з руських літописів. Він цитував цілими «паремиями и посланиями», як висловився про нього Курбський. Він знав «Повесть о разорении Иерусалима» Іосифа Флавія, складну в філософському відношенні

¹ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 78

² Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 77-78

³ Хронограф в редакции 1617 г. А. Попов. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. М., 1869, С. 183.

⁴ Временник Ивана Тимофеева. Подгот. к печати, пер. и коммент. О. А. Державиной. М, Л., 1951. С. 12.

«Диоптру» ченця Філіпа та ін. Книги та окремі твори надсилали Івану Грозному з Англії. До нього зверталися зі своїми літературними творами з очевидним розрахунком на його освіченість Максим Грек, митрополит Макарій, архімандрит Феодосій, ігумен Артемій, Іван Пересветов та інші¹.

У 1551 р відбулася ще одна важлива подія в російській історії - Стоглавий собор. Зокрема в ідеологічній площині його значення полягало у тому, що собор кодифікував православний культ на Русі як культ національний, спираючись на сформовану російську традицію, а не на грецький авторитет. Зв'язки з греко- православними ієрархами в XVI ст. від часу до часу підтримувалися, але ні про яке підпорядкування патріарху, що перебував в завойованому турками Константинополі, більше не було й мови². Зростання міст і виникнення капіталістичних відносин в Європі були головною передумовою розвитку західного абсолютизму, а потім і буржуазної революції (в Англії і Франції). Росія цим шляхом не пішла, знищення міських республік і підпорядкування їх земель московській адміністрації знаменувало собою придушення предбуржуазних елементів - і в соціальному, і в ідеологічному, і в політичному плані. Боротьба Стоглавого собору з усіма проявами вільнодумства, як і зміцнення дворянської адміністрації в роки «обраної ради», - все це свідчило про те, що розвиток Московської Русі вже пішов по похилій дорозі, яка неминуче вела до опричної диктатури³.

Звичайно цар був знайомий з творами Івана Пересветова, що виступав за укріплення центральної влади. Слова Пересветова — «как конь под царем без узды, тако и царство без грозы»⁴ — звичайно, могли сподобатися цареві, який отримав прізвисько Грозного. Грозний був згоден з Пересветовим і в тому, що

¹ Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 186-187.

² Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.230.

³ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.248

⁴ Сочинения И. Пересветова. 1956,: Изд. Академии наук СССР. М. Л., С. 153.

головною причиною загибелі Візантії (як і біблійних царств) було підпорядкування царів вельможам — «епархам и сигклитам», градоначальникам и местоблюстителям». Але далі їхні міркування йшли зовсім в різних напрямках. Для Пересвєтова головним злочином вельмож була їх «неправда», що виражається насамперед у поневоленні і закабаленні людей¹.

Але саме ця ідея, що сближувала Пересвєтова з єретиками XVI ст., Начисто була відсутня у Грозного: цар, в правління якого вперше були введені «заповедные годы» і припинено перехід селян, навіть в своїх деклараціях ніколи не виступав за поліпшення становища селян і проти поневолення і закабалення.

Не тільки вільнодумці того часу, такі як єретик Матвій Башкин або Пересвєтов, а й представники ортодоксально-церковного напрямку (Єрмолай Еразм, Максим Грек, Вассіан Патрикєєв, навіть Іосиф Волоцький) вважали своїм обов'язком звернути увагу на важке становище тих чи інших груп селян і запропонувати будь-які заходи для поліпшення їхнього життя. Але царя ця тема не займала абсолютно, а будь-які вільнодумні ідеї - на зразок пересвєтовського переваги «правди» «вірі» - сприймалися ним як єресі, і ставився з ворожістю (цим, можливо, і визначилася подальша доля Пересвєтова)².

Ідеологічна позиція Івана Грозного, його своєрідність, полягало в тому, що ідея нової держави, в якій би втілювалась права віра, «порушена» в усьому іншому світі, начисто звільнялася від колишніх вільнодумних і соціально-реформаторських рис і ставала офіційною ідеологією вже існуючого «православного истинного христианского самодержавства». Головним

¹ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.231.

² Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.232.

завданням ставали не реформи в державі, а захист її від усіх антидержавних сил.

Поділяючи пересветовську ворожість до «вельмож», цар робив звідси один важливий висновок: негідних і «изменных» бояр повинні були змінити нові ¹.

Після важкої хвороби у 1553р., та конфлікту з найближчим оточенням, що підірвало довіру молодого царя до наближеної аристократії, Іван відвідує Кирилів монастир, що справляє сильне враження на молодого царя. Місце в якому у ченців було відсутнє особливе майно і особливі заняття, в якому весь розпорядок життя підкорявся нормам статуту та визначаються суворою волею настоятеля, монастир все більше ставав для царя ідеальним зразком організації людської спільноти. В роки опричнини Іван IV прямо звернувся до такого зразку при створенні свого особливого опричного двору².

У 1554 році в Москві був скликаний собор проти єретиків. Це був перший судовий розгляд, на всіх етапах якого молодий цар брав активну участь. Саме зі скликанням собору і його діяльністю слід, ймовірно, пов'язувати остаточне перетворення Івана IV в того захисника православ'я і чистоти православного вчення, яким він виступає в свідченнях наступних років.

Для формування особистості Івана IV, як правителя, ці події мали і більш загальне значення. Максим Грек і Сильвестр, його наставники в молоді роки, даючи настанови Івану IV про необхідність для православного монарха керуватися у відносинах з підданими «кротостию» і «правдой», представлялися йому голосом церкви і християнської культурної традиції. Однак те, чого цар був учасником і свідком, наочно переконувало його в тому, що сама церква в стосунках з членами громади віруючих далеко не завжди звертається до мови «кротости», але, навпаки, може проявити безкомпромісну

¹ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.232.

² Флоря Б.Н. Иван Грозный с. 55.

суворість, в тому числі і по відношенню до тих, хто проповідував «кротость» по відношенню до єретиків¹. Зміна поглядів молодого царя на те, яким саме має бути правитель, була одним з факторів що призвів до жорстокостей опричнини.

Про події початку встановлення опричного режиму ми знаємо з письмових джерел. У «Послании» Таубе і Крузе наводиться виклад промови, з якою послы митрополита звернулися до царя, переконуючи його повернутися на трон після публічного зречення влади. Називаючи царя «избранным властелином истинной апостольской веры», вони просили його подумати про долю цієї віри, «которая благодаря его отречению и передаче власти и благодаря семени еретиков будет загрязнена и даже в худшем случае уничтожена». Такі слова і вирази навряд чи могли самотійно з'явитися під пером ливонских дворян - протестантів, а, швидше за все, були запозичені ними з якогось російського джерела².

На час царювання Івана IV доводиться один з сплесків есхатологічних очікувань, що наклало свій відбиток на опричну політику царя та те, як вона суприймалась у народі³. Люди XVI в. Не розрізняли сфери політичну та релігійну: "політика" для них - здійснення християнських завдань і цілей. Опричнина - своєрідна містерія віри, образ майбутнього на земної тверді. Опричних страти перетворювалися на своєрідне російське чистилище перед Страшним Судом »⁴.

Початок опричного режиму характеризувався зміною у поведінці царя, початком масових страт, причому цар повністю використовував весь масштаб світської та духовної влади, що була зосереджена у його руках. За свідченням Таубе та Крузе, цар неодноразово віддавав накази про страту під час довгих та частих церковних служб, що проводив із опричним братством.

¹ Флоря Б.Н. Иван Грозный С. 59.

² Флоря Б.Н. Иван Грозный С. 148.

³ Ванекова А.Е. Эсхатологический аспект посланий Ивана Грозного Андрею Курбскому. С.8.

⁴ Черняев А.В. У Водораздела русской политической мысли: Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным. Философский журнал 2016 №1. С.91.

Взагалі, сам устрій братства нагадував духовний орден, на чолі якого стояв цар. Часто страти відбувалися раптово, у неочікуваний для жетрви час, та проводилися швидко й на місці, щоб осуджений царем не мав змоги покаятися.

За свідченням Таубе і Крузе, «казненный не должен был погребаться в его земле, но сделаться добычей птиц, собак и диких зверей». Можна уявити собі, який жах викликали ці страти, які не лише позбавляли людей життя, а й створювали загрозу порятунку їх душ. Як показало вивчення монастирських книг і синодиків, ні цар, ні родичі страчених не робили вкладів за упокій їхніх душ (вклад за Олександра Горбатого- рідкісний виняток), тим самим їх душі і на тому світі позбавлялися заступництва з боку церкви.

Таке відношення до зрадників впливало з переконання царя, що ті, хто перешкоджає йому у виконанні покладеної на нього Богом священну місію, самі поставили себе за межі християнського світу, заслуговують найстрашніших покарань на землі і не можуть розраховувати на порятунок своєї душі.

Таубе і Крузе також писали, що для скоєння страт цар не використовує ні катів, ні слуг, а лише «святых братьев» (тобто членів створеного царем опричного «братства»). Така поведінка царя цілком зрозуміла. Довірену Богом царю місію по очищенню православного царства від носіїв зла могли виконувати не всякі люди, а тільки наділені його довірою, гідні бути допущеними до виконання такої важливої справи ¹.

Таким чином великий князь та цар привласнював собі право розпоряджатися ввіреними йому душами людей, право, яке в повній мірі належало тільки богу. Це стало причиною каяття Івана в останні роки свого життя, після переосмислення політичних та військових невдач у релігійному дискурсі, як втрату божественної санкції через гріх гордині.

¹ Флоря Б. Иван Грозный. С. 160

Релігійний аспект легітимації своєї влади цар використовував і для звинувачень військових керівників. Московське царство було єдиною православною державою, а оскільки мова йшла про війну православного царства з мусульманською країною і державою, в якій при владі перебували єретики - протестанти, то, покладаючи відповідальність за погане ведення війни на недбайливих бояр, цар отримував можливість звинувачувати їх у зраді не лише своєму государю, але і всьому православному християнству¹.

Особливого розгляду заслуговує питання про поведінку царя під час штурму Казані. Дані джерел про цю подію суттєво розходяться між собою. Згідно з версією офіційного літопису, цар перебував на службі в похідній церкві, коли при читанні слів Євангелія «да будет едино стадо и един пастырь» вибухнув перший підкоп, а за ним незабаром і другий. Розпочався штурм міста, про що зразу сповістили царя, але він продовжував молитися, відповівши: «аще до конца пения дождем да съвършеную милость от Христа получим». Коли цар сів на коня і виїхав до війська, «знамена христианские» були вже на «стенах градных». Ту ж саму версію ми знаходимо і в ряді літературних текстів, які вийшли із середовища духівництва: «Степенной книге», складеної за участю царського духівника Андрія (майбутнього митрополита Афанасія) в Чудовому монастирі, в повістях про взяття Казані Троїцького старця Адріана Ангелова.

Зовсім інакше описуються події в тексті «Розрядних книг», - збірки записів про військові призначення, що використовувалася при розбірці місцевих суперечок, джерела світського за своїм походженням. Тут так само, детально йдеться про вчинення літургії і молитвах царя перед образами святих, особливо Сергія Радонежського, але відбувалося все це ще до початку штурму, тільки після того, як цар прибув до війська, пішов наказ «отволочити от города Казани наряд стенобитной», а вже потім були підірвані підкопи. Ту

¹ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 146.

ж версію ми знаходимо і в особливому літописному описі про похід, близький, але не тотожний розповіді Розрядних книг. У ньому так само йдеться про те, що спочатку цар «въезде на гору и ста полком» і тільки потім віддав наказ про вибух підкопів.

Розповідь офіційного літопису слід розглядати як своєрідну легенду, автор якої хотів вселити читачеві думку про те, що сама перемога російського воїнства під Казанню була досягнута завдяки благочестю государя. Не випадково укладач «Степенной книги», викладаючи цей сюжет, прямо порівнював царя з біблійним Мойсеєм. Як Мойсей під час битви Ізраїлю з амалекітянами не переставав творити молитву, поки військо ворога не було знищено, «так и сей новый Моисей во время брани на поганых татар никако же не уклонился церкви, ни от слезные молитвы преста, дондеже совершися божественная литургия»¹

На початок 60-х років XVI століття уявлення про Росію як свого роду оазис православ'я, оточеному з усіх боків чужим і ворожим світом, вже міцно вкоренилося в свідомості російського суспільства. Відчуття гострого протистояння своєї країни і зовнішнього світу отримало нову їжу з поширенням Реформації. Якщо раніше на людей, що жили в цих країнах, дивилися як на християн, хоча і гірших, ніж православні, то тепер стало складатися уявлення, що ці країни взагалі відпали від християнського світу².

«В тех странах, - писав Іван IV в Першому посланні Курбському, маючи на увазі Велике князівство Литовське і Лівонію, - несть христиан, разве малейших служителей церковных и сокровенных (то есть тайно исповедующих православную веру.) раб Господних»³.

В цих умовах зростала роль царя і православної Російської держави в поширенні і затвердженні в світі єдиної істинної віри - православ'я. Іван IV розглядав себе як наступника Костянтина Великого в здійсненні цієї місії. На

¹ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 32

² Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 81.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 65.

початку Першого послання Курбському він висловлював переконання, що тепер в його руках знаходиться «победоносная хоругвь — крест честной», вручений колись «первому во благочестии царю Константину», а його військо незримо очолює сам архангел Михаїл¹.

Опричний терор не міг омити стороною церкву. Церковні єрархи, що за принципами християнського віровчення мали виступати проти суворих покарань, вимагати милості від християнського правителя, оскільки і бог теж є милостивим, користувалися своїм правом "печаловаться" за осуджених царем. Однак цього разу цар не був схильний проявляти милість. Це призвело до конфлікту між царем та митрополитом Філіпом. У Новгородському літописі під 1568р. записано: «Лета 7076 марта в 22 учил митрополит Филипп с государем на Москве враждовати о опришнине».

Конфлікт призвів до відсторонення та загибелі митрополита. В процесі боротьби з Філіпом цар підпорядковує своєму впливу більшість церковних єрархів, таким чином, що собор 1568р «на Москве месяца ноября в 4 день Филиппа митрополита из святительского сана свергоша».

Після розправи з митрополитом цар став свавільно скидати з кафедр небажаних єпископів, піддавати суворим покаранням, а то і страти протопопов і настоятелів монастирів, накладати руку на майно церкви. Було анульовано поступки, зроблені в роки роботи Стоглавого собору що обмежували вплив царя на духовенство. Було відновлено практику видачі «несудимых» грамот. За цими документами деякі монастирі чи групи парафіяльного духовенства вилучалися з-під судово-адміністративної влади єпископів та безпосередньо підпорядковувалися владі царя. Таким чином духовенство набувало характеру «служилого» стану, що був підпорядкований державній владі. Іноді у науковій літературі спор царя та митрополита розглядається як конфлікт церкви та держави за владу. Але така трактовка нічим не підтверджується. На момент

¹ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 188.

конфлікту цар не робив ніяких кроків спрямованих на обмеження церковної влади або майна, навпаки, ряд впливових церковних установ отримали щедрі жалувальні грамоти саме невдовзі до виникнення суперечностей¹.

Кінець XV століття і століття XVI - це період утворення і зміцнення російської централізованої держави з появою централізаторських прагнень на зміну старим прийшли нові погляди на владу «Великого князя всієї Русі», та й самі «великі князі всієї Русі» по-новому починають розглядати свою діяльність, свої завдання і саме своє становище в державі².

Грозний знав ціну слова і широко користувався пропагандою в своїй політичній діяльності. У 1572 р литовський посол скаржився, що Грозний поширює глузливі листи німецькою мовою проти короля Сигізмунда-Августа, і росіяни не заперечували цього. Якщо Грозний і не був безпосереднім автором цих листів, то, в усякому випадку, він був їх ініціатором і редактором, як він редагував літопис часу свого царювання та інші³.

На жаль, ми зовсім не знаємо, як саме склалися політичні погляди Івана IV. Однак ми можемо скласти досить чітке уявлення про остаточну форму, яку вони мали в першій половині 60-х років, з тих гранично ясних, карбованих висловлювань про владу, які розсипані на сторінках його Першого послання Курбському. (Пізніші висловлювання царя не вносять нічого принципово нового в його погляди)⁴.

За його писаннями завжди стоїть реальність: реальна влада, реальна жорстокість, реальна насмішка. Він не тільки пише, але і діє: здатний привести в виконання свої погрози, змінити гнів на милість або милість на гнів⁵.

¹ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 188

² Лихачев Д. С. Сочинения царя Ивана Васильевича Грозного. <http://likhachev.lfond.spb.ru/Articles/vnl2.htm> (дата обращения 05.09.2020).

³ Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.187.

⁴ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 79

⁵ Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.187.

Андрій Курбський (1528-1583) належав до знатного княжого роду Рюриковичів. По батьківській лінії він походив від князя Смоленського і Ярославського Федора Ростиславича, який в свою чергу був нащадком в десятому коліні великого князя Київського Володимира Святого. За материнської ж лінії князь Курбський був у родинних стосунках з дружиною Івана Грозного Анастасією Романівною. Його прадід Василь Борисович Тучков-Морозов та прадід Анастаси Іван Борисович були рідними братами. "А тая твоя царица мнѣ, убогому, ближняя сродница ", - відзначав князь Курбський в одному зі своїх послань до Івана Грозного.

Аж до 1564р. Андрій Курбський був найближчим сподвижником російського царя, впливовим царським воєводою. Більш того, він був одним з улюбленців Івана IV. За свідченням самого князя, в кінці 1559 р. цар, посилаючи його на війну в Лівонії, сказав йому: " Я принужден или сам идти против ливонцев, или тебя, любимого моего, послать: иди и послужи мне верно ". Однак до кінця 1563 р. ставлення Івана Грозного до Андрія Курбського змінилося. Князь перебував у цей час в Дерпті, але вірні йому люди, що знаходилися при царському дворі, повідомили, що цар бранить його "гневными словами ". Побоюючись, що за цією лайкою послідує щось страшніше для нього, Курбський втік навесні 1564 року в Литву і поступив на службу до короля Польського і великого князя Литовського Сигізмунда II Августа. Уже восени вказанного року він бере участь у війні проти Росії ¹.

Втеча Курбського, безсумнівно, була великою подією в політичній історії того часу: серед дітей боярських, які і тоді, і пізніше шукали собі притулку в Великому князівстві Литовському, особи такого високого рангу не зустрічалося. Однак в біографії царя втеча Курбського стала важливою віхою ще й тому, що змусила його взятися за перо для створення одного зі своїх головних творів - Першого послання Курбському. В першому посланні царя

¹ История политических и правовых учений под ред. Лейста О.Э. 2006 <https://studfiles.net/preview/6724476/page: 17/> (дата обращения 05.05.2021).

Іоанна Грозного автор докладає зусиль, спрямованість ні на руйнування створеного А. М. Курбським образу «язичницької кривавої деспотії», реалізованої в Московській державі.

Немає сумніву, що втеча боярина сильно зачепила царя, адже протягом тривалого часу його пов'язували з Курбським близькі, інтимні стосунки¹. Більшу частину звинувачень царя, в тому числі і в державній зраді, Курбський повністю ігнорує і в Посланнях пояснює лише те, чому порушив клятву, дану на хресті². Послання Курбського відрізняються чіткістю композиційної побудови, високим риторичним стилем, стрункістю і енергією викладу. У посланнях Грозного, навпаки, порушуються норми риторичного мистецтва і піїтики, широко використовується побутова і розмовна лексика, в тому числі лайки, іронія і сатира³.

В їх роздумах було багато спільного. Подібно до царя, Курбський був готовий захищати православну догматику від прихильників «помилкових навчань»: перебуваючи у Великому князівстві Литовському, він наполегливо виступав на захист православ'я і проти «латинян» - єзуїтів, і проти протестантів. Його так само, як і царя, наповнювала сумом картина занепаду православних царств, підкорених інославними завойовниками, що піддають гонінням живуть під їх владою православних - сумний образ стану сучасного йому православного світу з великою силою був змальований князем Андрієм Курбським на сторінках його послання старця Псково-Печерського монастиря Вассіану, написаного незадовго до втечі боярина в Литву. Цій картині занепаду, запустіння і гноблення в посланні протиставлявся образ «Святої Русі» - єдиного оплоту істинної віри.

¹ Шевченко М. Н. Механизмы формирования политического дискурса в древнерусской публицистике (на материале первого послания Иоанна Грозного А. М. Курбскому). Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2015. №3 (7). С. 88.

² Волга А.Н. Объективное и субъективное начала в «Истории о великом князе Московском»: побег Андрея Курбского. Вестник БГУ. 2015. №2. С. 251

³ Михайлова М. В. Особенности композиционного развития полемики в переписке Ивана Грозного и Андрея Курбского. Вестник МГЛУ. 2012. №4 (637). С. 101.

«Вся земля наша Руская, — писав Курбський, — от края и до края яко пшеница чиста верою Божию обретається: храми Божий на лица ея подобии частостию звезд небесных водружены... Со Иеремиею (мається на увазі біблійний пророк) реши милосердие Господне должно есть: земля наша наполнена веры Божия и преизобилует яко же вода морская» - писав він в посланні Вассіану Муромцеву. Російський цар, в розумінні Курбського, це перш за все праведний суддя. За його словами, царі і князі на Русі " во православной вере от древних родов и поднесь от Превышняго помазуются на правление суда ". У Курбського не вызывало ніяких сумнівів і те, що в походах на сусідні держави цар служить місії затвердження та поширення православ'я¹.

Ці його погляди отримали чітке відображення в «Истории о великом князе Московском», написаної вже в еміграції, в середовищі, де такі погляди ніяк не віталися. В «Истории о великом князе Московском» Курбський вдається до виразу - «Земля Святорусская» і переосмислює його. Якщо вираз «Святая Русь» мав на увазі раніше переважно країну з багатьма святинами - монастирями, церквами, церковними реліквіями найрізноманітнішого характеру, то тепер «Святая Русь» стала, з його точки зору, ще й землею багатьох святих мучеників, невинних страждальців, які отримали мученицький вінець за те, що відмовлялися від співучасті в гріху, у злі².

Курбський, охоче обговорює з духовними особами богословські питання (так, зі старцем Вассіаном він обмінювався духовними книгами і, зокрема, направив йому послання з застереженням не довіряти так званому «Никодимову євангелію»)³.

Слід враховувати при цьому, що якщо погляди царя і боярина на роль Росії в світі були дуже близькі, то суттєвими розходження було їхнє ставлення до різних угруповань в середовищі російського духовенства того часу. Вже до

¹ История политических и правовых учений под ред. Лейста О.Э. 2006 <https://studfiles.net/preview/6724476/page:17/> (дата обращения 05.04.2021).

² Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.211.

³ Флоря Б. Н. Иван Грозный С.116

50-х років відносяться свідоцтва про зв'язки молодого царя з обителлю преподобного Іосифа Волоцького - Іосифо-Волоколамського монастиря. На початку 60 -х років XVI століття ці зв'язки стали особливо тісними.

Тоді як у своїх думках про співвідношення світської влади і церкви Андрій Курбський був близький до ідеології нестяжателів. Реальний стан російської православної церкви, який він спостерігав, будучи в Росії, викликав у нього цілком обґрунтовану тривогу. Описуючи його в своєму посланні Вассіану Муромцеву, Курбський відзначав, що він не засуджує в даному випадку, а "біду свою" оплакує. За його словами, сучасні йому церковні діячі «не вдовиц и сирот заступають, ни напастованных и бедных избавляют, ни пленников от пленения искупают, но села себе устроят, и великие храмины поставляют, и богатства многими кипят, и корыстами, яко благочестием, ся украшают»¹.

Справжня полеміка можлива тільки тоді, коли у противників є якась загальна відправна точка в міркуваннях, - інакше суперечка перетворюється в простий обмін докорами. Така відправна точка у обох кореспондентів була. Недарма Курбський визнавав, що цар з'явився «пресветлым в православии», і Грозний із задоволенням відзначав це визнання. Часом, до якого зверталися обидва супротивники, була середина XVI ст., а «пресветлое православие», про який згадував Курбський, було пов'язано з найважливішим моментом у духовному житті Московської Русі - Стоглавим собор 1551р.

І так, ми отримуємо відповідь на поставлене вище запитання: про що сперечалися Курбський і Грозний. Головним, предметом полеміки між ними було питання про те, хто вірний заповітам початку царювання Івана IV і хто став їм «сопротивен»².

¹История политических и правовых учений_под ред Лейста О.Э. 2006. С.45.

² Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским^ Л., 1981. С.229.

Вони сперечалися лише про те, яким чином повинна була бути збережена ця споконвічна «пресветлость», виходячи із тези, що цар був на початку свого правління «пресветлым в православии»¹.

Основна тема послань Грозного в 1577 р. - успіхи царя, підтверджені тепер «божим провидінням» (провидінням). Ця ж тема домінує і в Другому посланні Курбському. «Воспоминаю ти, о княже, со смирением: смотри божия смотрения величества. . . », - писав цар. І віддавши данину цьому смиренню, визнаючи, що гріхи його «паче числа песка морского», але з важливим застереженням - «кроме отступления» від віри².

Успіхи свої Грозний пояснював збереженням "истинной веры" - найважливіший ідеологічний момент, для обох сторін. Іван Грозний пам'ятав не тільки закиди Курбського в «гонениях», а й дошкульне звинувачення - у відступі від «пресветлого православия».

В полоні від успіхів, цар явно забув про небезпеку. Подання, що «бог дает власть, ему ж хочет», так підбадьорювало Грозного в 1577 р., перетворювалося в страшну зброю проти нього, варто було тільки «божьей судьбе» повернутися в інший бік.

Обраний на польський престол 1576 р. Стефан Баторій, спираючись на професійні наймані війська, зумів змінити становище в Лівонії і в 1578 р. перейшов у наступ. Так у Західній Русі були втрачені Полоцьк, Сокіл і Великі Луки. В Лівонії російські війська залишили Венден і Двінськ. За два роки були втрачені завоювання багатьох років. Тепер настала черга тріумфу Курбського³.

Курбський відповідав йому з Полоцька «во третий день по взятию града» , а приписку зробив після нової поразки царських військ - під Соколом

¹ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.239.

² Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.242.

³ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским Л., 1981. С.243.

(вересень 1579 р.). Курбський нагадував Грозному і його ганебну втечу від кримського хана в 1571 р, і втечу «окаянных воеводишек» царя в Лівонії після успіхів 1577 р., і «другую срамоту. . . срамотнейшую и тысяща крат беднейшую» - про поразку під Полоцьком! «Собравшись со всем твоим воинством, за лесы забившись, яко един хороняка и бегун, трепещет и исчезает, никому же гонящу тя». Курбський бачив в цих поразках не випадкові невдачі, а перст божий ¹ .

Звернення Курбського до Грозного змінюються від листи до листа та залежно від редакції. Перший лист адресований ”царю и государю”² , (в 2 редакції навпаки: ” епистолия первая Андрея Курбского, писана к великому князю московскому прелютаго ради гонения его» ³ .

Курбський називає Грозного ”Царю, богом препрославленному и среди православных всех светлее явившемуся”⁴ . Однак інший лист підписує ”Краткое отвещание князя Андрея Курбского на зело широкую епистолию Великого князя Московского”⁵ . Але у першому ж реченні вживає титул "цар": ” таковое бы не только царю, столь великому и во вселенной прославленному, но и простому бедному воину не подобает”⁶ . Таким чином розділяючи світський, невід’ємний титул Грозного як великого князя і титул ”цар”, що має сакральний підтекст. В назві третього послання знову фігурує царський титул, глушливо протиставляється титулу самого Курбського. ” На вторую епистолию отвещание цареви Великому Московскому убогаго Андрея Курбского, княжати Ковельского”⁷ .

¹ Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским^ Л., 1981. С.243-244.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.119.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.9.

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.119.

⁵ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.101.

⁶ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.163.

⁷ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.106.

Слід розглянути, яка політична система витікала, на думку Курбського, з цього «естественного закона», та які права вона повинна давати підданим і які обов'язки накладати на владу.

Картина правильного державного устрою зводиться у Курбського до того, що «самому царю достоит быти яко глава и любити советников своих яко своя уды»¹. Він різко засуджував «прелютых и прегордых русских царей», які «советников своих холопами нарицают», і стверджував, що істинно християнські царі «под собою имеют в послушенстве великих княжат и других чиновников святых и свободных, а не холопей, сиречь невольников». Курбський тут має на увазі образливий звичай «русских царей» третирувати своїх радників, і зокрема «великих княжат», як «холопів», а зовсім не справжніх холопів.

Про пригнічення народу Курбський згадував лише один раз в своєму посланні до Печерського монастиря, коли, перераховуючи лиха всіх «чинів» держави, зауважив, що «купецкий же чин и земледелец... стражут, безмерными данми продаваемы»². Загалом же погляди його були суто аристократичними: предметом його співчуття були «благородные» і «великородные» «вельможи», постраждалі від царя; в провину Грозному він ставив якраз його схильність до безрідним вискачок: «Писари ж наши русские, им же князь великий зело верит, а избирает их не от шляхетского роду, ни от благородна, но паче от поповичов, или от простаго всенародства, а то ненавидячи творит вельмож своих»³. На думку Курбського цар «должен искати добраго и полезнаго совета не токмо у советников, но и у всенародных человек»⁴.

У цих словах можна побачити вказівку на земські собори XVI ст. і свідчення співчуття Курбського ідеям станово-представницької монархії в Росії.

¹ Курбский А. М. История о великом князе Московском, С. 51

² Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.235 .

³ Курбский А. М. История о великом князе Московском, С. 61.

⁴ Курбский А. М. История о великом князе Московском, С. 66.

Найбільш важливим елементом ідеології Курбського був погляд на Російську державу як на єдину в світі країну, що зберегла істинне християнство. Це уявлення, вивезене князем-емігрантом з Росії і пронесене ним через все його емігрантське життя, висловлюється в його творах неодноразово. Росію він іменує «Святорусской землей» і «Святорусским царством»¹.

Так само й ідеал віри для Курбського залишавсь пов'язаним з православ'ям. Вже проживаючи у Речі Посполитій Курбський засуджував «люторей», «цвинглиян», «калвинов» та інших «нечестивых ругателей» і «новоявленного глупства исполненных еретиков». Виходячи із прийнятої тези, що цар був на початку свого правління «пре- светлым в православии», вони сперечалися про те, яким чином повинна була бути збережена ця споконвічна «пресветлость»².

У посланнях царя чітко означена його позиція щодо актуальних політичних питань, від чого вони набувають великого значення, на це звертав увагу князь. Незважаючи на те, що листи І. Грозного до князя писались в різний період та за різних обставин, з точки зору аналізу їх ідеологічних компонентів їх можна розглядати разом, оскільки нові обставини сприяли не появі нових елементів ідеології а проголошенню тих що були вже присутні в ідеологічному середовищі московської держави.

Найціннішим для нас є те, що у посланнях до Курбського цар Іван конструює образ верховного правителя, використовуючи всі джерела, які вважає авторитетними, і передусім святе письмо.

Можна вважати що у посланнях Грозного ми маємо справу не лише з світоглядною позицію Івана IV, а з фінальною формою еволюції поглядів на те, яким має верховний правитель, сформованою більш ніж трьохсотлітньою книжною традицією.

¹ Курбский А. М. История о великом князе Московском, С. 102,107,111.

² Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.239.

У назві першого з своїх послань цар одразу означає себе, свого опонента та свою головну тезу: «Благочестивого великого государя царя и великого князя всея Руси Иоанна Васильевича послание во всё его великой России государство против клятвопреступника, князя Курбского с товарищами, об их измене»¹.

У другому посланні він дає більш розгорнуту титулатуру: «Всемогущей и вседержительсой десницей господа бога и спаса нашего Иисуса Христа, держащего в своей длани все концы земли, которому поклоняемся и кого славим вместе с Отцом а Святым духом, милостью своей позволил нам, смиренным и недостойным рабам своим, удержать скипетр Российского царства, от его вседержитель ной десницы христоносной хоругви так пишем мы, великий государь, царь и великий князь Иван Васильевич всея Руси, Владимирский, Московский, Новгородский, царь Казанский и царь Астраханский, государь Псковский и великий князь Смоленский, Тверской, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных, государь и великий князь Нижнего Новгорода, Черниговский, Рязанский, Полоцкий, Ростовский, Ярославский, Белозерский и отчинный государь а обладатель земли Лифляндской Немецкого чина, Удорский, Обдорский, Кондинский и всей Сибирской земли и Северной страны повелитель — бывшему нашему боярину и воеводе князю Андрею Михайловичу Курбскому»².

В цьому ж посланні Іван IV означає себе наступним чином: «Владыка от бога данный»³ «царствует богом поставленный цар»⁴.

Грозний проводить паралелі між собою та персонажами зі святого письма згадуючи у посланнях біблійних царів. Цікаво що Іван IV причисляє до біблійних царів не лише Давида та Соломона, а й Мойсея: "Вспомни, когда бог избавил евреев от рабства... он поставил над ними единого царя —

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981.С.122.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981.С.165.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981.С.125.

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981.С.130.

Моисея"¹. Постать Мойсея цікава тим, що це був не лише цар, а з точки зору Грозного, ще й пророк, наділений божественною санкцією законодавець, і єдина людина що була настільки близькою до бога, що могла, хоч і частково, бачити його. І хоча Грозний не порівнює себе з ним напряду, однак причислення Мойсея до категорії "царів" має надати авторитету царської посади дзвичайного рівня.

Цар виступає як людина, впевнена в своїй перевазі над оточуючими в усіх відношеннях. Він не тільки пан і повелитель, але вчитель і наставник в різних областях і світського, і церковного знання. Разом з тим це людина, яка не терпить ніякої прямої чи непрямої протидії, яка викликає у нього тільки напади роздратування і гніву. Будь-яку протидію, в словах або вчинках, він сприймає як зраду, а зрадники заслуговують найсуворіших покарань².

Грозний висловлює тезу що цар непідсудний та непідзвітний нікому крім Бога. «Кто тебя поставил судьей или властителем надо мной? Или ты дашь ответ за мою душу в день Страшного суда? Апостол Павел говорит! «Как веруют без проповедующего и как проповедуют, если не будут на то посланы?». Так было в пришествие Христово; ты же кем послан?»³.

«Кто поставил тебя судьей или наставником? Ты же не имеешь на это прав, ибо повелеваешь с угрозами, как это следует по бесовскому злохитрию!»⁴

Цар відкидає будь які спроби оцінювати його вчинки, якщо оцінюючий не має на те відповідної сакральної санкції. Ймовірно рівень цієї санкції має бути таким, що дозволяв би оцінювати та критикувати осіб рівня біблійських царів народу божого, до яких прирівнює себе Іван IV, але таке важко уявити. Це або має бути людина, яка за традиційним повір'ям провіщує волю божу, — можна згадати випадки, коли цар дослухався до юродивих, або особа, що

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.130.

² Флоря Б. Н. Иван Грозный С.139.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.129.

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.156.

обіймає вищу церковну посаду: ”И кто тебя сделал архиереем и позволил принять на себя учительский сан?”¹.

Хоча насправді церковні діячі часто терпіли утиски від царя. До того ж, цар прямо висловлює скептицизм по відношенню до авторитету церковних діячів у державних справах: «Нигде ты не найдешь, чтобы не разорилось царство, руководимое попами» ² . Отже, з одного боку цар стверджує що оцінювати та судити його вчинки може лише людина що спирається на релігійний авторитет, а з іншого боку скептично ставиться до можливості такого перебігу подій. «Видишь сам, что не подобает священникам творить царские дела!»³.

На підтвердження своєї тези про те що судити государя - означає впадати у гріх, Грозний наводить історію з діянь православних старців, яка розповідає про священника, що осудив брата, який багато грішив, після чого у видінні «услышал он издали голос Иисуса: «Не это ли антихрист, присваивающий себе мой суд?». И после этих слов он был изгнан, и ворота закрылись, и священническую мантию с него сняли»⁴.

Між тим цар зовсім не претендує на непогрішимість, посилаючись на євангельські строки: «Горе миру от соблазнов. Трудно не поддаться соблазнам, горе тому человеку, через которого соблазн приходит. Лучше было бы, если бы ему привязали на шею точильный камень, и утонул бы он в глубине морской»⁵, «Бессмертнѣм себя я не считаю, ибо смерть — общин удел всех людей за Адамов грех, хоть я и ношу порфиру, но, однако, знаю, что по природе я так же подвержен немощам, как и все люди, а не гак, как вы еретически мудрствуете и велите мне стать выше законов естества.»⁶

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 129.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.130.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.131.

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.150.

⁵ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.125.

⁶ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.148.

Більше того, цар декларує готовність прийняти суд божий і відповісти за всі свої вчинки, якщо бог його осудить. «Верю, что мне, как рабу, предстоит суд не только за свои грехи, вольные и невольные, но и за грехи моих подданных, совершенные из-за моей неосмотрительности»¹. Окрім того, зменшуючи себе до стану покірного раба перед божим авторитетом, Грозний не лише підкреслює власну благочестивість, але вкладає у свої слова підтекст, про те що він очікує подібної покорі і від своїх підлеглих, які є такими з не інакше як з волі божої.

Докори ж Курбського у тому, що Грозний справами своїми не відповідає образу благочестивого володаря, цар відкидає, звинувачуючи князя у фарисействі та « в «наватской» (новацианской) єресі, представители которой требовали от людей, чтоб они были выше (нравственной) «человеческого естества»². "По-наватски и по-фарисейски рассуждаешь: по-наватски потому, что требуешь от человека большего, чем позволяет человеческая природа, пофарисейски же потому, что, сам не делая, требуешь этого от других"³.

Деконструючи образ праведних страждальців, «предстателей христианских», якими Курбський зображує жертв царя, Грозний окреслює межі і свого стану, наголошуючи що навіть царі недостойні такої пошани, не те що злочинці, котрими цар вважає покараних. «Вот кого имеем мы предстателями христианскими! О смертных же людях - не знаю, как это можно их предстателями именовать: это название не только не приличествует нашим подданным, но неприлично и нам, царям, хотя мы и носим порфиру, украшенную золотом и бисером, но все же мы смертны и подвержены немощам человеческим»⁴.

Роблячи настанови, Грозний використовує «высоку», книжну, літературну мову свого часу, насичену образами і виразами з Писання, а

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.125.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.148.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.149.

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.145-146.

знущаючись над своїм опонентом, цар переходив на живу, розмовну мову. Для літературної практики того часу, яка передбачала для кожної сфери письмової діяльності свій особливий, вироблений та освячений традиціями набір форм і засобів вираження, це було, незвичним і новим. Але навряд чи можна говорити про якесь свідоме літературне новаторство. Швидше за все, в своєму письменстві, як і в інших сферах своєї діяльності, цар просто не допускав, що можуть існувати якісь норми, яким він повинен слідувати. Він був «вище» цих норм і вільно фіксував на папері ті слова, які в даний момент приходили йому на розум¹.

Що ж до джерел своєї влади, то цар детальну їх характеристику. Звичайно що першоджерелом її є верховний цар небесний. «Богом нашим Иисусом Христом дана была едиnorodного слова божия победоносная и во веки непобедимая хоругвь — крест честной первому из благочестивых царю Константину и всем православным царям и хранителям православия. И после того как исполнилась повсюду воля Провидения и божественные слуги слова божьего, словно орлы, облетели всю вселенную, искра благочестия достигла и Российского царства. Исполненное этого истинного православия самодержавство Российского царства началось по божьему изволению от великого князя Владимира, просветившего Русскую землю святым крещением, и великого князя Владимира Мономаха, удостоившегося высокой чести от греков, и от храброго великого государя Александра Невского, одержавшего великую победу над безбожными немцами, и от достойного хвалы великого государя Дмитрия, одержавшего за Доном победу над безбожными агарянами, вплоть до отомстителя за неправды деда нашего, великого князя Ивана III до приобретателя исконных прародительских земель, блаженной памяти отца нашего великого государя Василия, и до нас, смиренных скипетродержателей Российского царства.»²

¹ Флоря Б.Н. Иван Грозный. С.120.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.136.

Грозний проводить паралель між втечею Курбського та відлученням від церкви. Царській владі над «землею божою» у такому контексті надається відверто релігійний характер. ”Мы же тебя ничего не лишали, от божьей земли тебя не отлучали, но ты сам лишил себя всего и восстал на церковь, подобно скопцу Евтропию, ибо не церковь его предала, а сам он от нее отрекся, так и ты: не божья земля тебя изгнала, а сам ты от нее отторгся и принялся губить ее.”¹.

Окрім того що цар, на момент Грозного вже традиційно, є захисником православної віри, розповсюдження протестантизму у ливонських землях надає йому можливість виступити у новій ролі тепер - він виступає і захисником християнства в цілому, у тому числі, й латинської віри, від єретиків. Справа в тому, що католицизм, за думкою царя, хоча й стоїть на нижчій ступені праведності ніж православна віра, але все ж має право на існування, тоді як реформатрські течії є безумовною єрессю. У відповіді ливонським послам від грудня 1563 р. цар пише що ” в свое время предки царя отдали Ливонию рыцарям и допустили, чтобы они «арцибискупа и мистра и бискупов... по- своему латинскому закону обирали», но «как они свой закон латынской порушили, в безбожную ересь отпали, ино на них от нашего повеленья огонь и меч пришел».

Цар наслідує в цьому прикладі «правоверствующих царей», які завжди карали єретиків. Іван IV настільки перейнявся свідомістю значущості покладеної на нього Богом священної місії, що виправдовує нею правомірність своїх дій перед лицем політиків, для яких ці аргументи свідомо не були переконливі².

Термін ”царювання” вживається у Грозного не лише до монархів, але й до м.Москви (по відношенню до всієї Росії) та людей що незаконно, у розумінні Грозного, та тимчасово отримали верховну владу. «...князья

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.125.

² Флоря Б.Н, Иван Грозный С.119

Василий и Иван Шуйские самовольно навязались мне в опекуны и таким образом воцарились...»¹. «И тако князь Василей и князь Иван Шуйские самовольством у меня в бережений учинилися, и тако воцаришася»².

«Дано это крепкое наставление в Москве, царствующем православном граде всей России, в 7072-м году, от создания мира июля в 5-й день [5 июля 1564 г.]»³. Хоча це була не думка саме Івана IV, а вже традиційна на той час конструкція. Складач «Летописца Никольского», який працював у Новгороді в середині XVI століття, кажучи «о великих пожарах» в Москві, також бачив в них прояв Божого гніву, викликаного тим, «что в царствующем граде Москве и во всей России умножилась неправда от вельмож насильствующих всему миру и не право судящих, но по мзде»⁴. У тексті так званого «Слова на латину», написаного в 1461-1462 р. Константинополь також названо «царствующий град»⁵. Цією коннотацією ще раз підкреслюється сакральна природа термінів «цар», «царювання», «царюючий», як ознаки речей що мають відношення до «богоспасаемого града» та спасіння у християнському сенсі.

Грозний використовує як політичний аргумент, релігійну тезу про володіння навіть душами всіх своїх підданих. Грозний вважає що зрадивши царя, Курбський «погубил не только свою душу, но и души своих предков, — ибо по божьему изволению бог отдал их души под власть нашему деду, великому государю.»⁶.

Таким чином Грозний розширює розуміння про межі царської влади набагато далі, аніж просто влада над майном и тілом підданих, аж до божественної санкції на право володіти їх душами. Таке ставлення у Грозного не тільки до вельмож але й до інших верств населення, усіх підданих, без

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.137.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.27.

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.162.

⁴ Флоря Б.Н, Иван Грозный С.20.

⁵ Флоря Б.Н, Иван Грозный С.68.

⁶ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.125.

винятку. За словами Грозного, «благочестие» це служіння царю у вірності яке сягає «до порога смерті», тобто служіння має бути абсолютним і не мати меж.

Грозний визнає єдину форму влади - самодержавство, на що вказує далі: «А о безбожных народах что и говорит! Там ведь у них цари своими царствами не владеют, а как им укажут их подданные, так и управляют. Русские же самодержцы изначала сами владеют своим государством, а не их бояре и вельможи!»¹. Тут треба згадати ідею про *Translatio imperii* та *Translatio Hierusalim*, на які спирається Грозний, оскільки вважає що самодержавство в Російському царстві походить від князя Володимира. Також він пише про те що самодержавство було сповнене православ'я та почалося з дозволу Божого.

Грозний пишається тим, що отримав царство з божої волі (сакральна легітимація) та з благословення батьків своїх та пращурів (традиційна легітимація), та ні в кого не віднімав прав на владу, тобто підкреслює, що здобув престол не через злочин, а в легальний спосіб.

Грозний про своїх супротивників: «Так было раньше, так бывает и теперь: божья благодать обнаруживается в немощах и ваше злобесное восстание на церковь рассеет сам Христос.»² Врагами християнства» цар називає польсько-литовських правителів і воєначальників, яких російські джерела того часу неодноразово звинувачували в розграбуванні православних церков; з цим пов'язано і порівняння їх з трьома візантійськими імператорами-іконоборцями³.

Цар також визнає лише православну віру істинною про що пише Курбському. «Если же ты возразишь, что мы тоже воюем с христианами - германцами и литовцами, то это - совеем не то. Если бы и христиане были в тех странах, то ведь мы воюем по обычаям своих прародителей, как и прежде

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.126.

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.128

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.380

многократно бывало; но сейчас, как нам известно, в этих странах нет христиан, кроме мелких церковных служителей и тайных рабов господних.»¹

Грозний апелює до Біблії, - обгрунтовуючи тезу про те, що Курбський не мав права спасатися втечею навіть перед загрозою смерті: «Если же ты убоялся смертного приговора по навету, поверив злодейской лжи твоих друзей, слуг сатаны,? То это и есть явный ваш изменнический умысел, как это бывало в прошлом, так и есть ныне. Почему же ты презрел слова апостола Павла, который вещал: «Всякая душа да повинуется владыке, власть имеющему; нет власти кроме как от бога: тот, кто противится власти, противится божьему повелению». ! Возри на него и вдумайся: кто противится власти — противится богу; а кто противится богу — тот именуется отступником, а это наихудший из грехов... Тот же апостол Павел говорит (и этим словам ты не внял): «Рабы! Слушайтесь своих господ, работая на них не только на глазах, как человекоугодники, но как слуги бога, повинуйтесь не только добрым, но и злым, не только за страх, но и за совесть».! На это уж воля господня, если придется пострадать, творя добро. Если же ты праведен и благочестив, почему не пожелал от меня, строптивного владыки, пострадать и заслужить венец вечной жизни?»².

Натяк на «ложное слово», яке стало причиною втечі Курбського, зустрічається в тому ж листі ще («ото сих бесовских слухов»³) і нижче («словесе рада ложнаго»⁴), в дипломатичному листуванні з польським королем Сигізмундом II цар стверджував, що хотів тільки «понаказати» і «посмирити» Курбського. Однак в більш пізньому посланні Стефану Баторію (1579 р.) Грозний писав, що Курбський «нас израдил, что хотел нашей смерти, и мы его сыскав изряду, хотели ево казнити»; про те ж Грозний заявляв в 1580 р. в дипломатичних переговорах з папським послом А. Поссевіно. Чи можна

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.124

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.124

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.13

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.14.

погодитися з авторами, які вважають, що у Курдського напередодні втечі не було підстав побоюватися царської опали¹.

Відповідно, вирішальним аргументом є апеляція до біблії «Как же ты не смог этого понять, что властитель не должен ни зверствовать, ни бессловесно смиряться? Апостол сказал: «К одним будьте милостивы, отличая их, других же страхом спасайте, исторгая из огня»². Видишь ли, что апостол повелевает спасать страхом? Даже во времена благочестивейших царей можно встретить много случаев жесточайших наказаний.»³ «Никаких козней для истязания христиан мы не придумываем, а, напротив, сами готовы пострадать ради них в борьбе с врагами не только до крови, но и до смерти. Подданным своим воздаем добром за добро и наказываем злом за зло, не желая этого, но по необходимости, из-за злодейских преступлений их.»⁴

«Разве же это «супротив разума» — сообразоваться с обстоятельствами и временем? Вспомни величайшего из царей, Константина: как он, ради царства, сына своего, им же рожденного, убил! И князь Федор Ростиславич, прародитель ваш, сколько крови пролил в Смоленске во время пасхи! А ведь они причислены к святым»⁵.

Грозний порівнює себе з Давидом «А как же Давид, возлюбленный богом, как повелел тот Давид, чтобы всякий убивал иевусеев — и хромых, и слепых, ненавидящих душу Давидову, когда его не приняли в Иерусалиме? Или и тех причтешь к мученикам, хотя они не захотели принять данного богом царя?»⁶

Однак ні одному, ні іншому опоненту не довелося сказати останнього слова в цій суперечці. Курбський помер в травні 1583 р. вже після того, як Росія змогла, хоча і не дуже щасливо (втративши всі колишні завоювання),

¹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.381

² Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.31

³ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.128

⁴ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.155

⁵ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.129

⁶ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.129

закінчити Ливонську війну. Менш ніж через рік, в березні 1584 р. помер і Грозний. Підвести підсумок спорах про державу Грозного судилося людині, яка за своїми поглядами була дуже далекою від обох опонентів. Це був Джил Флетчер, англійський посол, який відвідав Росію у 1588 році, коли Грозного вже не було. Політичні репресії при наступниках царя не йшли в порівняння з опричним терором. Але політична система, створена при Івані IV, залишалася по суті непорушною, і Флетчер мав можливість дати характеристику цієї системи і висловити деякі міркування з приводу її майбутнього.

Розбираючи зауваження Флетчера про Росію, дослідники нерідко ставили йому в докір недостатню поінформованість і недоброзичливість. Навряд чи це справедливо. Флетчер дійсно пробув в Росії відносно недовго і не знав російської мови, але в написанні книги йому допомагав Джером Горсей, що жив в Росії багато років (ще при Івані Грозному) і володів мовою. Ставлення Флетчера до Росії було складним і неоднозначним. Дійсно, його узагальнення щодо російського характеру сумнівні і однобічні (як, по суті, будь-які узагальнення такого гину), але вони аж ніяк не ворожі. «Что касается до их свойств и образа жизни, то они обладают хорошими умственными способностями, не имея, однако, тех средств, какие есть у других народов для развития их дарований воспитанием и наукою», — писав Флетчер.

Винуватцем цього англійський посол вважав не сам народ, а владу, яка «стараются не допускать ничего инопземного, что могло бы изменить туземные обычаи», бо, якби народ отримав освіту, «он едва ли бы стал переносить» існуючий в країні «образ правления». «Правление у них чисто тираническое», писав Флетчер. «Дворянству дана несправедливая и неограниченная свобода повелевать простым или низшим классом народа и угнетать его во всем государстве, куда бы лица отого сословия ни пришли, но в особенноти там, где они имеют свои поместья или определенї царем для управления»¹.

¹ Of the Russe Commonwealth by Giles Fletcher 1591. Cambridge, Mass., 1966, p. 115; русский перевод: Флетчер. О государстве Русском. СПб., 1906, С. 127—128

«И дворяне и простолюдины в отношении к своему имуществу не что иное, как хранители царских доходов, потому что нажитое ими рано или поздно переходит в царские сундуки». Які ж перспективи подальшого розвитку державної системи, створеної Грозним, бачив Флетчер? Він писав про проблему «престолонаследия» після смерті бездітного Федора Івановича, відзначаючи, що життя молодшого сина Івана IV, Дмитра, «знаходиться в небезпеці від замахів тих, які мають свої види на володіння престолом в разі бездітної смерті царя»¹. Він передбачав не тільки загибель царевича Дмитра, яка відбулася в 1591 р., в рік виходу книги Флетчера.

У вже згаданому розділі про опричнину він писав, що політика і вчинки Івана IV «так потрясли все государство и до того возбудили всеобщий ропот и непримиримую ненависть, что это должно окончиться не иначе, как гражданским пожаром» (civil flame)»².

Не минуло й півтора десятка років після написання його книги, і в Росії почався «гражданский пожар», який сколихнув всю основу «православного истинного христианского самодержавства» Івана Грозного.

Завдяки Івану IV і книжникам його кола в свідомість суспільства глибоко вкоренилась уявлення про те, що тільки сильна необмежена влада монарха може забезпечити порядок в державі і гарантувати його самостійність, то вже в загальних рисах буде ясний відповідь на питання про ту ролі, яку зіграв Іван IV в історичному розвитку Росії³.

Цікавою особливістю сконструйованої на часи Івана Грозного парадигми влади було те, що сам цар знаходився в такому ж стані по відношенню до вищої інстанції (бога), в якому його підлеглі знаходились по відношенню до нього, тобто і сам був "рабом" та "холопом", та втрачав як усі повноваження так і права. Саме тому найдієвішим способом вплинути на царя

¹ Of the Russe Commonwealth by Giles Fletcher 1591. Cambridge, Mass., 1966, p. 115; русский перевод: Флетчер. О государстве Русском. СПб., 1906, С. 93

² Of the Russe Commonwealth by Giles Fletcher 1591. Cambridge, Mass., 1966, p. 115; русский перевод: Флетчер. О государстве Русском. СПб., 1906, С. 21,31—32

³ Флоря Б. Н. Иван Грозный. С. 324.

було апелювання до сакральної легітимації його влади. Якщо поставити під сумнів духовну санкцію на ті чи інші дії, або переконати царя що бог ухвалює якийсь інший спосіб діяльності, чи ширше - правління (наприклад «кротостию» и «правдой»), то був шанс переконати царя відкорегувати свою поведінку відповідним чином. До цього способу впливу на царя зверталися і Сільвестр та інші представники духовенства і псковський юродивий і, формально, Курбський, хоча останній, вочевидь, і не очікував переконати царя. Апелювання до традиційних порядків чи персональних або станових вольностей мало значно меншу вагу, оскільки це було апелювання вже до самого царя, а цар, за найвищою довіренністю міг одноосібно вирішувати (принаймі так декларувалося), як саме розпоряджатися ввіреною богом державою та людьми.

Отже у XVI ст. у Московській державі остаточно сформувалася модель влади, представники якої в ідеологічній площині проголошували своє правопреємство від носіїв влади попередніх священних держав, традиційну спадковість влади по батьківській лінії від першого римського імператора, та використовували теократичні принципи легітимації, що базувалися на священному писанні і доктрині, розробленої на базі трактовок священного писання православними книжниками.

Висновки

Протягом XIII - XVI ст. у північно-руських землях складався, та остаточно оформився за часів Івана Грозного особливий образ верховного правителя, - князя або царя, що був пов'язаний з становленням самодержавної монархії і основні риси якого пов'язані з релігійною легітимацією влади. Еволюція цього образу простежується у працях книжників протягом розглянутого періоду.

Символічна політика московської влади, має, поряд з історичним, політичним, воєнним, та іншими, релігійний фактор. Це використання релігійного дискурсу мало декілька рівнів — сакралізувалася не лише влада монарха, але й земля, якою він правив. Поняття "отчизна", що має серед іншого і духовну конотацію, еволюціонує з поняття "вотчина", проходячи через форму "отчина" у пам'ятках Куліковського циклу. Сакралізується й народ — "все крестьяне", тобто все православне населення цієї землі. Проголошується відповідальність правителя перед Богом за долю церков, землі, народу і всієї віри християнської. Тобто, виступаючи захисником православ'я, великий князь та (або) цар виступає хранителем найвищих цінностей, більших аніж доля чи життя окремої людини чи групи людей. Саме тому (у інтерпретації давньоруських книжників) добровільно жертвують собою благовірні князі Михайло Чернігівський та Михайло Тверський, приносячи сакральну жертву "за многія душа", стаючи на сторінках повістей христологічними фігурами. Але у такому паралелізмі образів правителя земного та правителя небесного міститься корінь самодержавства, оскільки принцип "Благодаті", у християнстві, та особливо у давньоруській книжній традиції, зворотньою стороною має принцип "Закону". Високий рівень відповідальності пояснює надзвичайний рівень повноважень правителя. Але гегемонним дискурсом є процес, який ми можемо назвати «сакралізацією Росії», — він має декілька вимірів, серед яких в головними виступають наділення образу країни та її правителя сакральними конотаціями,

десакралізація Чужих, та створення привабливих моделей національної релігійності.

Сам факт піднесення княжої влади у всіх літературних пам'ятках раннього періоду обов'язково пов'язується з підвищенням міста, в якому знаходиться трон князя, в цьому випадку місто ототожнює собою Небесний Єрусалим. Ця ідеологічна лінія вперше з'являється у Повісті временних літ.

Ще за часів Давньої Русі формується уява про правомірність претензій Києва на місце нового центру богообраної «земли обетованной». Міська структура столиці Русі будувалася із наслідуванням Царгороду, міська структура якого, в свою чергу, несе відбиток наслідування Єрусалима. У Києві з'являються свої Золоті ворота, храм св. Софії, монастирі св. Георгія та св. Ірини. Грецькі написи на стінах Київської Софії ототожнюють її з Єрусалимським Храмом, Київ, відповідно, з Єрусалимом, а київського князя з візантійським базилевсом та біблійським царем.

Ідея легітимності влади і високого статусу влади великих князів руських стала дуже рано проявлятися в літературних пам'ятках північно- руських земель. Так, ця ідея добре простежується у текстах Куликовського циклу. Зокрема, в «Сказании о Мамаевом побоище» великий князь Дмитро в своєму статусі фактично прирівняний до царя Тохтамиша. У цьому тексті вороги Тохтамиша і великий князь Дмитро виступають в якості союзників проти синів Агари - війська князя Мамаю. Дмитро ж представлений хранителем Землі Руської та православної віри. Тут вперше простежується ідея єдиноначальності влади великого князя - захисника православної віри і всієї Руської землі. Таким чином, однією з ключових ліній, проведених в тексті, є лінія про легітимності влади, яка підноситься таким чином - Мамай - князь, а не цар по народженню, не послуховавшись Тохтамиша, пішов з раттю на Русь, де йому чинив опір великий князь Дмитро Іванович. Останній - законний князь всея Русі. Заступництво і заступництво Бога можливо лише в випадку легітимності влади.

Ідеологія піднесення Москви та князівської влади, що з'являється в джерелах того часу паралельно зі зменшенням впливу Візантії, будувалася на наступних тезах - Москва - третій Рим, великий князь московський - новий Костянтин, богообраний цар і захисник віри християнської і всієї землі Руської. Перший Рим упав, тому що зрадив істинне християнство, з тієї ж причини пав і Константинополь, Москва - третій Рим, центр християнського світу і столиця християнського монарха буде стояти вічно.

Автори середньовічних творів, як правило, мали на меті ідеологічно підняти статус великокнязівської влади, дані твори також повинні були використовуватися в політичній практиці Московської держави з метою підвищення статусності держави і руських князів на міжнародних шляхах. Уже в XVI столітті ідея богообраності московського князя і його високого статусу, як вселенського імператора проявляється в «Листах» Філофея. Так, Філофей в Посланні Василю III викладав концепцію «Москва - третій Рим», що опинилася однією з центральних ідей в російській публіцистиці і історіософії подальшого часу.

Провідна роль в створенні ідеологічної платформи належала Церкві. Церква була не тільки центром навчання грамотності і посередником між західними літературними традиціями і Руссю, а й посередником між владою князів і народом. Церква, використовуючи святе письмо у компіляційно-ідеологічних тексти передавала і прищеплювала народіві ідеологію влади. На кожному етапі еволюції інституту князя ця ідеологія кілька разів трансформувалася, але основна ідея залишалася незмінною - високий статус влади, єдиноначальність влади, богообраність влади. Робота Церкви з укорінення цієї ідеології в масах обійшлася владі дуже дорого - численні земельні пожалування, дари, відпис селян, разом з ростом власності ріс і авторитет Церкви як в країні, так і в світі. Прославляючи владу, Церква підвищувала і себе.

Зростання пожалуваних князями земельних угідь, а також її високий статус в суспільстві поступово перетворює церкву в великого землевласника. Церква починає претендувати не тільки на ідейне і духовне главенство, а й на самостійну участь у суспільно-політичному житті країни. Все XVI століття пройшло в боротьбі Церкви і Держави за владу і землю.

Освічений і літературно обдарований перший московський цар Іван Грозний мислив себе не тільки світським ідеологом, першим в історії Росії, але і богословом. Ідеї державної «грози» і абсолютної нічим не стримуваної влади, що практично і раціонально обгрунтовується Куріциним і Пересветовим, в царським листуванні отримує богословське, релігійне Підґрунтя. Не дивно, що в відповідь складається, знову ж, вперше в історії країни, цілісна опозиційна ідеологія, відображена в творах А.М. Курдського. Образ монарха за часів Івана IV досяг свого самодержавницького ідеалу - влада царя була майже подібна до влади Царя Небесного. Сакралізований носій сакралізованої влади тепер претендував на абсолютну вищу владу - як в світських, так і в духовних питаннях.

Царська влада, підтримувана, сакралізована та багато разів піднесена у працях доіванівського періоду, нарешті стала самостійною, відчула свою духовну місію та повірила у неї. Вона більше не мала потреби у будь-яких умовах свого існування, які їй приписували у творах куліковського циклу, у працях старця Філофея, Іосіфа Волоцького, та інших книжників. Цікаво що Іван IV не вийшов за рамки християнської доктрини, що спирається на принципи Закону та Благодаті. Грозний декларував свої погляди на владу та державу і діяв цілком у руслі тієї концепції влади, що розробили книжники Візантії та Русі. Виявилося що цар дійсно є захисником як "правої віри", так і "землі руської" і "всих християн". Але цар Іван нагадує своїм критикам з середовища духовенства про євангельський принцип розділення духовної та світської влади — "богу боже а кесарю кесарево". Згідно з візантійським принципом симфонії, що декларувався частиною руських книжників, зокрема

митрополитом волокаламського монастиря, Іосифом Саніним, світська влада та влада духовна мали гармонійно співпрацювати на благо держави та задля спасіння населення, але практика може не співпадати з теорією і політична практика Івана IV повністю відкинула ту частину ідей ігумена І. Саніна, що стосувалися обмеження влади царя, його стосунками з церквою. Цар може самостійно апелювати до сакрального походження своєї влади, не залежачи від підтримки з боку церкви та її єрархів, оскільки "немає влади не від бога", про що багато разів писали книжники, та на чому наголошував сам Грозний у своїх творах. При цьому, цар не виходить за рамки біблійної тези про грішність людини - немає жодного, хто б робив добро та не грішив", Іван IV неодноразово підкреслював свою підзвітність перед божим судом. В рамках створеного дискурсу, судити православного царя, так само як колись біблійних царів ізраїльських, може тільки бог і ніхто окрім нього. Заслуга Івана IV як книжника полягає у тому, що він продовжив розвиток концептуального образу православного володаря у рамках російської книжної традиції, та надав йому логічної довершеності.

Список джерел та літератури

1. Временник Ивана Тимофеева. Подгот. к печати, пер. и коммент. О. А-Державиной. М, Л., 1951
2. Духовная грамота великого князя Ивана Даниловича Калиты. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI вв. М.; Л., 1950.
3. История монгалов Плано Карпини. Джовани дель. Джовани дель Плано Карпини. История монгалов.
4. Лаврентьевская летопись Полное Собрание русских летописей. Т. 2. М.» 1997
5. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Полное собрание русских летописей. Т. 3. М., 2000.
6. Софийская первая летопись старшего извода. Тверской сборник Полное собрание русских летописей. Т. 6.. М., 2000.
7. Рогожский летописец. Тверской сборник. Полное собрание русских летописей. Т. 15.. М., 2000. С. 40-53.
8. Московский летописный свод конца XV в. ПСРЛ, 1949, Т. 25.
9. Послание Нифонта, патриарха Костянтинограда, к великому князю Михаилу всея Руси. 2-е изд. СПб., 1908. Ч. 1: Памятники XI-XV вв. (Русская историческая библиотека. Т. 6).
10. Слова Серапиона Владимирского. ПЛДР. XIII век. М., 1981. С. 64.
11. Повести о житии и о храбрости благоверного и великаго князя Александра. ПЛДР. XIII век. М., 1981. С.12-35.
12. Сказание об убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора / Подгот. текста и пер. Л. А. Дмитриева. ПЛДР: XIII век. М., 1981. С. 222.
13. Жития князя Михаила Ярославича Тверского.
<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4976> (дата обращения 06.03.2021).

14. Сочинения И. Пересветова. 1956, изд-во: Изд. Академии наук СССР, город: М. -Л., С. 388.
15. Хронограф в редакции 1617 г. А. Попов. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесённых в хронографы русской редакции. М., 1869. С. 23-36.
16. Памятники литературы Древней Руси: XIV - середина XVв. Задонщина. ПЛДР. XIV - середина XVв. М., 1981. С.69-71
17. Памятники литературы Древней Руси. Конец XV - первая половина XVI вв. Филофей Псковский. Послания старца Филофея. М.: Изд-во художественной литературы, 1984. С. 414 – 488.
18. Памятники литературы Древней Руси: Середина XVI века. Казанская история. ПЛДР. Середина XVI века. М., 1985 С. 96-152.
19. Курбский А. М. История о великом князе Московском 20. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С.447.
21. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Книга Марко Поло. М., 1997. С. 461.
22. Of the Russe Commonwealth by Giles Fletcher 1591. Cambridge, Mass., 1966. С. 18-21.
23. Авдеев И. А. Символ и метафора. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 3 (21): в 2-х ч. Ч. II. С. 16-18.
24. Ацентьев К. К. Мозаики Киевской Св. Софии и «Слово» митрополита Илариона в византийском литургическом контексте. Литургия, архитектура и искусство византийского мира: Труды XVIII Международного конгресса византинистов (Москва, 8—15 августа 1991) и другие материалы, посвященные памяти Иоанна Мейендорфа /Под ред. К. К. Ацентьева. СПб., 1995. (Византинороссика, Т. 1). С. 75- 94.
25. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. М.: «Аграф», 1998. С. 640.

- 26.Алексеев Юрий Георгиевич - Государь всея Руси.
<https://unotices.com/book.php?id=152528&page=54> (дата обращения: 14. 09. 2017).
- 27.Бадян Г. К. Образ власти в сознании граждан современной Армении
Автореферат Диссертации на соискание ученой степени кандидата
политических наук Москва., 2009. С. 24.
28. Бакулов В. Д. Доктрина Филофея Псковского «Москва - третий Рим» как
видообразование положительной утопии. Научная мысль Кавказа. 2002. №15.,
С. 10-18.
29. Белецкий А. А. Лазарев В.Н. Греческие надписи на мозаиках Софии
Киевской. Мозаики Софии Киевской. М., 1960. С. 101-156.
30. Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. (С приложением статьи А. А.
Белецкого о греческих надписях на мозаиках). М.: Искусство, 1960. 214 с.:
ил.; л. ил., С. 159-192.
- 31.Борисов Н.С. Иван III. 3-е изд. М.: Молодая гвардия, 2006. С. 644
- 32.Борисов С. Н. Политика московских князей: Конец XIII - первая половина
XIV в. М., Московский ун-т, 1999. С. 390.
33. Борисов Н.С. Иван Калита. М.: Молодая гвардия, 1995. С. 304.
34. Ваненкова А. Е. Эсхатологический аспект посланий Ивана Грозного
Андрею Курбскому. ВЕСТНИК. Ленинградский государственный
университет им. А.С. Пушкина (Санкт-Петербург)Том: IНомер: 1 Год: 2014.
С.7-11.
- 35.Вернадский Г. В. Россия в средние века Тверь; Москва: Леан Аграф,
1997.С. 352.
- 36..9. Веселовский С. Б. Приказной строй управления Московского
государства. Русская история в очерках и статьях. Т. 3. Киев, 1912;
- 37..Волга А.Н. Объективное и субъективное начала в «Истории о великом
князе Московском»: побег Андрея Курбского. Вестник БГУ. 2015. №2.
С. 250-252.

- 38..Воронин Н. Н., Каргер М. К. Архитектура [древней Руси]. В кн.: История культуры древней Руси. Домонгольский период. Т. 2. М. Л., 1951, С. 245 – 340.
- 39.Герцен А. И. Сочинения в 9-й томах. Т. 3, М., 1956, С. 37-38. Герцен А. И. Сочинения в 9-й томах. Т. 3, М., 1956.
- 40.Гончар Л.Ф. Философия Учебное пособие. 4.1. М. МГИУ 2000. 384с.
- 41.Горский А. А. Русские земли в XIII—XIV веках: пути политического развития. М., 1996. 126 с.
- 42.Горский А. А. Историко-патриотическая концепция Задонщины . Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн X - начало XX в .: Сб. науч, трудов. М., 1990; Вып. 1. С. 70-118.
- 43.Горский А. А. О титуле царь в средневековой Руси: До середины XVI в. Одиссей: Человек в истории. 1996: Ремесло историка на исходе XX века. М., 1996. С. 205-212
- 44.Данилевский И. И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.); Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. М.: Аспект Пресс, 1998. С. 399.
45. Данилевский И. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XIII-XIV вв.): Курс лекций. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 389.
- 46.История культуры древней Руси: домонгольский период: В 2 т. Т. II: Общественный строй и духовная культура / Под общ. ред. Б. Д. Грекова и М. И. Артамонова. М., 1951. С. 538.
- 47.Дьяконов М. А. Кто был первый великий князь всея Руси . «Библиограф». Вестник литературы, науки и искусства. Под ред. П. М. Лисовского. 1889, год пятый. Спб., 1890. С. 235-298
- 48.Дьяконов, М.А. Власть московских государей : Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI века. [Соч.] М. Дьяконова. - СПб. : тип. И.Н. Скороходова, 1889.VI, С. 224.

- 49.20.Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя , древней Руси. 4-е изд., испр. и доп. - СПб.: изд. юрид. кн. склада «Право», 1912. XVI, С. 489.
- 50.Духопельников В. М. Иван Грозный Серия «Знаменитые люди планеты» Харьков, Фолио, 2012. С. 120.
- 51.Заяц И. К. Государственные идеологии - византийское наследство (70-90 гг. ХVВ.). Вестник Омской Православной Духовной Семинарии. 2017. №1. С. 195- 199.
- 52.21. Зимин А.А. Витязь на распутье: Феодальная война в России XV в. М.: Мысль, 1991. С. 286 .
- 53.Засухина В. Н. Идея соборности как органичный элемент русской духовной культуры. Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. 2008. №4. С. 20-26.
54. Зуева Т. М., Шкилева Е. М. Механизмы формирования образа власти . Теория и практика общественного развития. 2013. №3. С. 15-20
55. История культуры Древней Руси М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. Под общ. ред. акад. Б. Д. Грекова и проф. М. И. Артамонова; АН СССР. Ин- т истории материальной культуры. Т. 2. Домонгольский период. Общественный строй и духовная культура. под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 547.
- 56.Каждан А.П. Латинская империя. В 3 т. М., 1967. Т. 3
- 57.Каждан А.П. Латинская империя. История Византии. Т. 3. С. 507 .
- 58.26.Каппелер А., Россия - многонациональная империя. Москва, ''Прогресс-Традиция''. 2000,. С. 342.
- 59.Карамзин В.Н., История государства Российского, Т.1.
- 60.Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. М., 1993. С. 540-544.
- 61.Каштанов С. М. Социально-политическая история России конца XV - первой половины XVI в. М., 1967. С. 210-231

62. Каштанов С. М. Интитуляция русских княжеских актов X-XIV в. (Опыт первичной классификации). Вспомогательные исторические 1 дисциплины. Л., 1976. Т. VIII. С. 335. |
63. Кистерев С. Н. «Великий князь всея Руси» в XI-XV веках . Очерки феодальной России. М., 2002. Вып. 6. С. 47-85.
64. Клименко А. Н. Духовный аспект геополитики Руси во второй половине XV-первой половине XVI вв. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия Исторические науки. Политические науки. 2012. № 25 (658). Д., С. 71-79.
- 65.33. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т.: Курс русской истории. М., 1988. Ч. 2. С. 325-345.
66. Кучкин В. А. Повести о Михаиле Тверском: Историко-текстологическое исследование. М., 1974. С. 290.
67. Клюг Э. Княжество Тверское: 1247-1485 гг. Тверь: РИФ Редакционно-издательская фирма Лтд., 1994. С. 432 .
- 68.36. Клюкина Л. А. Конституирование мифологемы империи в русском культурном сознании (XV-XVI вв.). Международный журнал исследований культуры - Санкт-Петербург, 2014. -№1(14). С.62 - 69. (РИНЦ).
69. Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси: (к постановке проблемы). Источник: "История СССР". 1991. №4. С. 54-64.
70. Колодний А. Історизм як принцип релігієзнавчого пізнання . Українське релігієзнавство. К., 1999. № 12. С. 3-12.
71. Костомаров Н.И. Мысли о федеративном начале Древней Руси. Исторические монографии и исследования. Т. I.
http://az.lib.ru/lc/kostomarow_n_i/text_1860_mysli_o_fed_ustroystvo.shtml (дата обращения 02.03.2021).
72. Кожаев, М. М. Категория власти согласно концепции «Москва третий Рим» Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. 2009. №2. С. 13-23.

73. Кореневский А. В. По следам Филофея. Опыт реконструкции биографии древнерусского книжника. М.: Владос, 1998., С. 320 .
74. Крисюк І. М., Теоретико-методологічні засади релігієзнавчо-філософського аналізу ідеологеми "Київ — Новий Єрусалим". Вісник Черкаського університету. 2016. № 2. С.113-120.
75. Кудрявцев И. М. «Послание на Угру» Вассиана Рыло как памятник публицистики XV в., (Труды Отдела древнерусской литературы), с. 138-157.
76. Кучкин В. А. О времени написания Буслаевской псалтири. Древнерусское искусство: Рукописная книга. М., 1972., С. 225.
77. Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. М.: Наука, 1984. С. 353.
78. Лавренова Ольга Александровна Стратегии "прочтения" текста культурного ландшафта // Epistemology & Philosophy of Science. 2009. №4. С.123-141.
79. Лаушкин А. В. К вопросу о формировании великокняжеского титула во второй половине XV в. . Вестник Московского университета. Серия 8. История. 1995. №6. С. 26-36.
80. Лихачев Д. С. Стиль произведений Грозного и стиль произведений Курбского. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 183-213.
81. Лихачев Д. С. Сочинения царя Ивана Васильевича Грозного. <http://likhachev.lfond.spb.ru/Articles/vnl2.htm> (дата обращения 05.09.2017).
82. Лосский Н. О. История Русской философии. - М.: Высш шк., 1991. С. 553-559.
83. Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV-XV вв. / АН СССР, Ин-т рус. литературы (Пушкинский дом). Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1976. С. 283.

84. Лурье Я. С. Переписка Ивана Грозного с Курбским в общественной мысли древней Руси. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. Л., 1981. С. 214-250.
85. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. М., 1995. Кн. 3: История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1589). Отд. Г. Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240-1448).
86. Макиавелли Н. Государь. - М.: Планета, 1990. С. 78-80.
- 87.Малинский А. Конфликт святителя Серапиона новгородского и преподобного Иосифа Волоцкого в контексте церковно-государственных отношений начала XVI в. Христианское чтение. 2012. №4. С . 6-23.
- 88.Михайлова М. В. Особенности композиционного развития полемики в переписке Ивана Грозного и Андрея Курбского. Вестник МГЛУ. 2012. №4. С. 96-102.
89. Михайлова Т. В. Образ истинного царя в Повестях Смутного времени. Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2012. №4. С. 297-302.
- 90.Назипов И. И. Обзор негативной по формам воздействия, но позитивной по историческим последствиям для Руси оценки русско- ордынских отношений в исторических источниках и историографии. Теория и практика общественного развития. Издательство: Издательский дом "ХОРС" (Краснодар) (2015, № 20). С. 177-179.
91. Никитин А. Л. Подвиг Александра Пересвета. Герменевтика древнерусской литературы X-XVI в.в. М., 1992. Сб. 3. С. 269-270.
92. Овчарова Анжелика Ивановна - Христианская идентичность российской политической власти (философско-антропологический анализ). автореферат на соискание ученой степени кандидата философских наук. Ростов-на-Дону 2008.

- 93.Осипова К.А. Восстановленная Византийская империя: Внутренняя и внешняя политика первых Палеологов.История Византии: В 3 т. М., 1967. Т. 3. С. 501-507.
94. Очерки истории СССР... IX-XV вв. Ч. 1. С.901 – 902.
95. Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв.: В 2 ч. М.: Изд- во Академии наук СССР, 1953. Под ред. акад. Б.Д. Грекова (отв. ред.) и др. Ч. 1, [IX-XIII вв. Древняя Русь. Феодальная раздробленность].С. 980- 984.
- 96.Петрик Н. Н., Симфония властей в период правления Ивана IV Грозного. Философия права. ФГКОУ ВПО «Ростовский юридический институт МВД России» (Ростов-на-Дону) 2015. №2 (69). С. 97-101.
97. Плеханов Г. В. История русской общественной мысли, т. 1. М., 1914.
98. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. М.: Наука, 1978. С. 61-72.
- 99.Поршнева О. С. Историческая имагология в современной российской историографии . О. С. Поршнева . Урал индустриальный. Бакунинские чтения: Индустриальная модернизация Урала в XVIII—XXI вв. XII Всероссийская научная конференция, посвященная 90-летию Заслуженного деятеля науки России, доктора исторических наук, профессора Александра Васильевича Бакунина. Материалы. Екатеринбург, 4-5 декабря 2014 г. : в 2-х Т. Екатеринбург : [УрФУ], 2014. Т. 1. С. 126-129.
- 100.Психология восприятия власти. Под ред. Е.Б. Шестопа. М.: Издательство«Социально-политическая мысль», 2002. С. 240-244.
101. Пчелов Е. В. Рюрик. <https://www.litmir.me.br/?b=91766&p=75> (дата обращения: 14. 02. 2021.)
102. Пчелов Е. В. Рюриковичи - уникальный историко-генеалогический феномен, http://kogni.ru/text/p4elov_rurik.pdf (дата обращения: 14. 02. 2021.)
- 103.Рудаков В. Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII-XV в. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Квадрига, 2014. С.268-272.

104. Рудаков В. Н. Концепция ордынского «Ига» и отношения с Ордой в русском общественном сознании второй половины xiii XVI вв. Вестник МГИМО. 2012. №4. С.24-32.
105. Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Изд, 2-е СПб., 1900. Т. 2., С. 96-112.
106. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1993. Кн. 2. Т. 3-4. С. 538.
107. Соловьев А.В. Автор Задонщины и его политические идеи. Труды отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1958. Т. 14. С. 190.
109. Сеницына Н. В. Третий Рим.: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV - XVI вв.). М.: Индрик, 1998. С. 61.
111. Суворова П. Е. Ментальное пространство как код модели мира. Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. 2011. №4-2. С.157-160.
113. Сукало С. А. Механизмы и символические практики сохранения и трансляции культурных кодов в российском политическом пространстве Вестник СПбГУКИ № 2 (23) июнь 2015. С. 124-128.
114. Талина Г. В. Московская Русь от удельного княжества к царству: эволюция государственности сквозь призму представлений современников. Знание. Понимание. Умение. 2015. №2. С. 148-149.
115. Творогов. О. В. Житие Михаила Тверского.
116. Тихомиров М.Н. Борьба русского народа с монголо-татарскими завоевателями. Дмитрий Донской [стенограмма лекции для пропагандистов, 1944 г.]/; Тихомиров М. Н. Древняя Русь. С. 384.
117. Тихомиров М. Н. Древняя Москва: XII-XV вв. С. 172
118. Фролов Д. В. Иван пересветов как языковая личность XVI века. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013. №2. С. 107.
119. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2006. С. 600-608.

120. Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV - начала XVI в. М., 1967. С. 123;
122. Черняев А. В. У водораздела русской политической мысли: Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным. Философский журнал. 2016. №1. С.91.
123. Черняев А. В. Идея «самовластия» человека в русской социально-философской мысли XVI в. С. 247.
124. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. Очерки социально-экономической и политической истории Руси. Электронное посилання, <http://www.e-reading.mobi.book.php?book=1022820> Дата обращения 14.02.2021)
125. Шевченко М. Н. Идея «Царской» власти в интерпретации русских книжников второй половины XV в. Вестник ОмГУ. 2009. №1. С. 87.
126. Шевченко М. Н. Механизмы формирования политического дискурса в древнерусской публицистике (на материале первого послания Иоанна Грозного А. М. Курбскому). Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2015. №3 (7). С. 88.
127. 67. Шишкин И. Г. Пути развития политической системы России XV-XVII вв. В исторических исследованиях конца XX в. Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. 2004. №1. С.39-48
128. Шушпанов Е. С. Трансформация идей старца Филофея в XVI- XVII вв. Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2009. №2 (Философия). С. 197.
129. Шушпанов Е. С. Идейное наследие инок Филофея в русской философской мысли, автореферат на соискание степени канд. философских наук, <http://www.dissercat.com/content/ideinoe-nasledie-inoka-filofeya-v-russkoi-filosofskoi-mysli> (дата обращения 14.02.2021)
130. Штемберг А.С. Герои русских народных сказок: кто они и почему ведут себя так, а не иначе? Пространство и Время. 1(7) 2012. С. 209.

131. Электронная библиотека Института философии РАН «Новая философская энциклопедия » ИДЕОЛОГИЯ С.32-34.
<https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASHbb6fc2dd8032798c2096bb?p.s=TextQuery> (дата обращения 06.03.2021)
132. Юрганов А.Л. Удельно-вотчинная система и традиции наследования власти и собственности в средневековой России // Отечественная история. - 1996. № 3. С. 93-114.
133. Юрганов А.Л. Категории русской средневековой культуры. М.: Мирос, 1998. С. 448.
134. Vodoff V. Naissance de la chretienterusse; La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) etsescjnsequences (XI-XIII siecles). P., 1988. P. С. 126.
135. Obolensky D. The Byzantine corrimon wealth: Eastern Europe, 500 - 1453. N.Y.; Wash. 1971. XIV, 445 p.
136. Hanak W.K. The Impact of the Byzantine imperial thought upon Vladimirian-Iaroslavian Russian. Tempe, s.a. P. С.120-124.
137. Lihacev D. S. Niestylizacyjne nasladownictwo w literaturze staroruskiej. Zagadnienia rodzajow literackich, Lodz, 1965, t. 8, zesz. 1

Резюме

В дипломній роботі вивчається образ великокнязівської та царської влади, у творчості давньоруських публіцистів XIII-XVI ст. Розглянуто культурне поле, у якому відбулося формування саме такого образу влади, умови у яких проходив цей процес, зміни, які проходить образ влади під впливом зовнішньополітичних та внутрішньополітичних чинників. Приділено увагу остаточному формуванню образу самодержавного правителя у творчості царя Івана Грозного, та еволюції саме цієї форми образу верховного правителя протягом розглянутого періоду.

Ключові слова: влада, образ, великий князь, цар, Московська держава, самодержавство.

Summary

In the research paper studied the image of the great prince and tsar's power, in the work of medieval scribes of the XIII-XVI centuries. Considered the cultural field, in which the formation of exactly such an image of power, conditions under which this process took place, changes in the image of power under the influence of foreign political and internal political factors took place. Attention is paid to the final formation of the image of the autocratic ruler in the work of Tsar Ivan the Terrible, and the evolution of this form of the image of the supreme ruler during the period under consideration.

Key words: power, image, great prince, king, Moscow state, tsarist autocracy.